

BOREČ

1973

**Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju
Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem
Rab 1943**

10

**Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda
Književnost narodnoosvobodilnega obdobja
in njeni stiki s tujino**

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Glavni odbor Zveze borcev Slovenije

Izdaja: Zavod Borec

Uredniški svet: dr. Aleš Bebler, Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Rudi Janhuba, Ljuban Jakše, Franc Konobelj-Slovenko, dr. Lojze Krakar, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Tone Svetina, Črtomir Šinkovec, dr. Julij Titl, Vera Visočnik, Zima Vrščaj, Milan Ževart

Uredniški odbor: Ciril Cvetko, dr. Tone Ferenc, France Filipič, Ljuban Jakše, Ivan Križnar, Radko Polič (predsednik), dr. Miro Stiplovšek, Črtomir Šinkovec (gl. in odg. urednik), Zima Vrščaj

Uredništvo sprejema sodelavce vsak delovni dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 513 **Dr. Tone Ferenc:** Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju
- 526 **Jože Javoršek:** Puška, pesem
- 527 **Anton Štampohar:** Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem
- 539 **Dušan Mevlja:** Kragulj, pesem
- 540 **France Šušteršič:** Rab 1943
- 557 **Franci Strle:** Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda
- 567 **Emil Cesar:** Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino

Književnost — Ocene

- 571 **Iztok Ilich:** Jevgenija S. Ginzburg: Podvojite stražo
- 572 **Iztok Ilich:** James D. Sanderson: Sovražniku za hrbtom
- 573 **Iztok Ilich:** John Deane Potter: Pacifiški admiral
- 574 **Janko Poljanec:** Kristina Brenkova: Kruh upanja
- 575 **Črtomir Šinkovec:** Knjiga o etičnomoralnih vrednotah
- 576 **Prejeli smo v oceno**

Slika na naslovni strani ovitka: Božidar Jakac: Na Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, 1943, kreda

Naročila in reklamacije pošljite upravi na naslov: Zavod Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 502-61806-250-514. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Jur. 7. 1943/73

OF —

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju

**Ljudska
oblast**

Dr. Tone Ferenc

Že poleti 1943, po izkrcanju zahodnih zaveznikov na Siciliji in zlasti še po padcu fašizma v Italiji, je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji v skladu s splošnim jugoslovanskim razvojem, da se tudi v pokrajinah ustvarijo podobni organi kakor je AVNOJ za vso Jugoslavijo, začelo pripravljati širši zbor predstavnikov slovenskega ljudstva. Nekateri ohranjeni dokumenti ga imenujejo tudi »zbor predstavnikov slovenskega naroda«, »zbor svobode«, »slovenski protifašistični svet« in »parlament«, vendar je kljub različnim imenom šlo v bistvu za formiranje zbora predstavnikov slovenskega naroda ali prvega slovenskega parlamenta. Delegate ali odposlance za to pomembno manifestacijo narodnoosvobodilnega gibanja naj bi po pravilu izvolili ali pa čim bolj demokratično izbrali, kjer pač volitev ne bi mogli izvesti.

Kapitulacija Italije in za osvobodilno gibanje zelo ugodne razmere po njej so priprave za zbor predstavnikov slovenskega naroda še pospešile in poglobile. Porast moči slovenske narodnoosvobodilne vojske, ki je ob sodelovanju ljudstva v nekaj dneh razorožila italijansko vojsko, uničila večino belogardističnih in plavogardističnih oddelkov ter nastanek širokega osvobojenega ozemlja, kjer sta oblast prevzeli Osvobodilna fronta in narodnoosvobodilna vojska Slovenije, sta omogočila sklicanje še bolj široko zasnovanega in na še širši demokratični osnovi izvoljenega zbora predstavnikov slovenskega naroda, kot so predvidevali pred italijansko kapitulacijo.

Kmalu po italijanski kapitulaciji, 11. in 12. septembra, je izvršni odbor OF ponovno razpravljal o sklicanju zbora predstavnikov slovenskega naroda in sklenil zanj razpisati volitve. Tako je bil med prvimi odloki, ki jih je v tistih zelo razgibanih dneh izdal izvršni odbor OF, tudi razglas o razpisu volitev za zbor odposlancev slovenskega naroda. Od tedaj dalje ni bilo več dvomov, ali bodo predstavnike volili in zbor je imel potlej dokončno ime »zbor odposlancev slovenskega naroda«. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je torej menilo, da ugodne vojaške in politične razmere omogočajo, da ljudstvo izvoli svoje odposlance za posebno telo, ki ne bo »slovenski protifašistični svet«, »parlament« itd., temveč *množični zbor svobodno in demokratično izvoljenih ljudskih predstavnikov*, ki se bo sestel samo enkrat, in sicer bolj z deklarativnim kakor pa s konstitutivnim smotrom in ki bo demokratično izvolil organ, ki se bo potem izoblikoval v prvi slovenski ljudski parlament.

V razglasu o razpisu volitev za zbor odposlancev slovenskega naroda z dne 11. septembra 1943 je izvršni odbor OF določil, naj bodo volilna območja ob-

močja terenskih odborov OF, podjetja in ustanove ter bataljoni narodnoosvobodilne vojske. Na območju vsakega terenskega odbora OF, v podjetju in ustanovi, naj bi na vsakih začetih 500 prebivalcev na splošnih in neposrednih volitvah izvolili enega, v bataljonih pa dva odposlanca. Volitve naj bi bile od 20. do 25. septembra 1943.

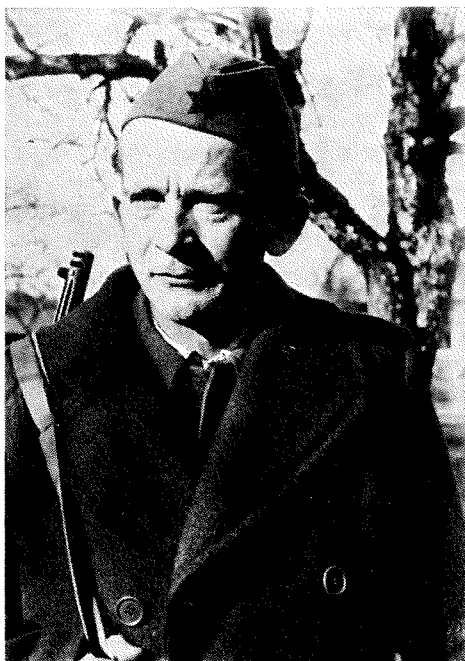
Kakšne ljudi naj izvolijo za odposlance, je izvršni odbor OF povedal svojim organizacijam že 12. septembra 1943. Volijo naj predvsem zanesljive in borbene ljudi iz ljudstva, ki živi na območju terenskega odbora OF. O tem je pisal tudi Boris Kidrič v članku »Koga naj volimo?«, izvršni odbor OF in centralni komite KPS pa sta tiste dni izdala tudi posebna volilna razglasa. »Osvobodilna fronta vas poziva«, je pisal IOOF, »da svoje zaupanje izkažete tistim kmetom, delavcem, obrtnikom in razumnikom, ki so doslej neustrašeno in neumorno gradili stavbo slovenskega osvobodilnega gibanja, in vsem tistim borcem iz naših slavnih slovenskih bataljonov, ki so z orožjem v rokah izpolnjevali najtežjo in najslajšo domovinsko dolžnost«. Volitvam odposlancev so sredi septembra 1943 posvetili tudi eno številko Slovenskega poročevalca.

Volitve odposlancev, ki so bile od 20. do 25. septembra 1943, so se skoraj povsod, zlasti pa še tam, kjer je bila Osvobodilna fronta že trdno zasidrana, spremenile v pomembne politične manifestacije. Okrožni in rajonski odbori OF so glede na vojaške in politične razmere na svojem območju sicer uporabljali razne oblike volitev, so pa vedno skušali najti tisto najdemokratičnejšo obliko, ki je ustrezala razmeram na njihovem območju. V veliki večini so bile volitve splošne, neposredne in javne. V osmih okrožjih na osvobojenem ozemlju Dolenjske in Notranjske so bile volitve skoraj povsod neposredne in so tako izvolili več kot 550 odposlancev, le v vrhniškem okrožju so devet odposlancev zaradi posebnih vojnih razmer, prisotnosti nemškega okupatorja in domobranskih oddelkov v večjih krajih ob železnici itd., izvolili posredno. Iz podobnih razlogov so izvolili posredno ali delegirali tudi odposlance iz okupirane Ljubljane (6), Štajerske (3) in Gorenjske (5).

Večino odposlancev so izvolili na območjih terenskih odborov OF. Nekaj so jih izvolili tudi po podjetjih, na primer v kočevskem rudniku in grosupeljski tovarni motvoza.

Volitve odposlancev v Slovenskem Primorju, ki je bilo tedaj še skoraj povsem svobodno in je doživljalo vseljudsko vstajo, je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo posebej razpisal 20. septembra 1943. Po njegovem odloku naj bi izvolili okrog 200 odposlancev. Že naslednji dan so jih pričeli voliti in so jih v treh ali štirih dneh izvolili v osrednjem delu Primorske kakih 10 do 20. Nato pa so zaradi sovražnikove ofenzive 25. septembra volitve prekinili in tudi že izvoljenih odposlancev niso mogli poslati na zbor. Kljub temu so 28 odposlancev, ki so se nato zbora udeležili, izvolili na območju okrožnega odbora OF Brkini — Slovenska Istra, ki ga sovražnikova ofenziva še ni zajela.

Odposlance so v predpisanem roku izvolile tudi skoraj vse enote narodnoosvobodilne vojske Slovenije v sestavi 14., 15. in 18. divizije, v Slovenskem Primorju in Istri pa le nekatere. Omenjeni odlok izvršnega odbora o volitvah odposlancev je določal, naj vsak bataljon izvoli dva odposlanca, glavni štab NOV in PO Slovenije pa je 14. septembra 1943 izdal enotam odredbo, s katero so bili za izvedbo volitev odgovorni politični komisarji in njihovi namestniki. Po odloku izvršnega odbora OF in tej odredbi glavnega štaba so v omenjenih treh divizijah izvolili 113 odposlancev. Razumljivo je, da jih zaradi slabih zvez niso izvolili v enotah, ki so nastale v Slovenski Istri, spodnjem Krasu in Brkinih in ki so se šele po 20. septembru vključile v 14. divizijo. Volitev tudi ni bilo v Gradnikovi, Prešernovi in Slandrovi brigadi, ki so ravno v času volitev odhajale z osrednjega dela osvobojenega ozemlja na Primorsko, Gorenjsko in Štajersko. Nekaj odposlancev so sicer izvolili tudi v enotah primorske opera-

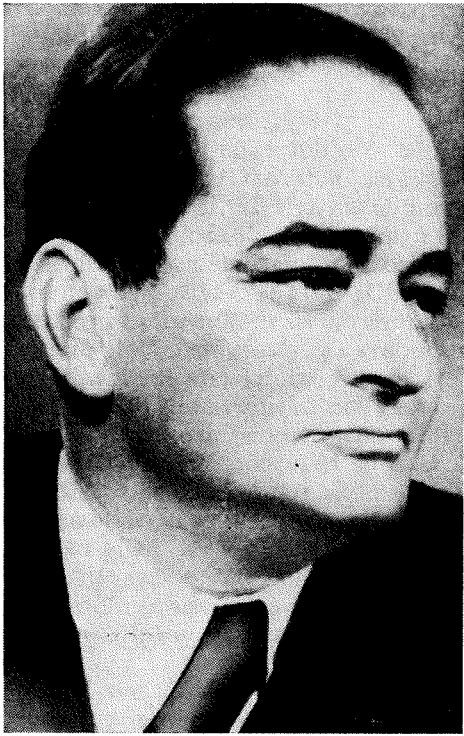
Josip Vidmar, predsednik IOOF

tivne cone, zlasti v tistih, ki so bile v osrednjem delu osvobojenega ozemlja, vendar je, podobno kot na terenu prekinila volitve sovražna ofenziva tudi v vojski.

Verjetno bi izvršni odbor OF določil za volilna območja v vojski tudi komande mest, vendar pa so jih ustanovili šele nekaj dni po razpisu volitev. Kljub temu je znan primer, da je izvolilo svojega odposlanca tudi moštvo komande mesta.

Skupno so neposredno, v skladu z določbami izvršnega odbora OF, na terenu in v vojski izvolili okoli 668 odposlancev, posredno pa so izvolili in delegirali okoli 78 odposlancev. Čeprav so volitve zajele samo del slovenskega narodnega ozemlja, lahko razen posredno izvoljenih ali delegiranih zastopnikov Gorenjske, Štajerske, Ljubljane itd. štejemo za odposlance teh predelov tudi tiste odposlance iz Dolenjske in Notranjske, zlasti pa še iz narodnoosvobodilne vojske, ki so bili doma iz tistih predelov. Tako je bil na zboru odposlancev slovenskega naroda resnično zastopan ves slovenski narod.

Skrbne priprave na volitve ter njihov uspešen začetek na terenu in v vojski sta zagotavljala in napovedovala veliko število odposlancev, zlasti še iz nekaterih okrožij, ki so se delila na številna manjša volilna območja. V Beli krajini je npr. na 157 prebivalcev prišel en odposlanec. Ker je sovražnik začel bombardirati večje kraje na osvobojenem ozemlju in ker bi bilo težko za okoli tisoč predvidenih odposlancev za nekaj dni zagotoviti varno bivališče, je izvršni odbor OF 21. septembra sklenil in čez dva dni razglasil z odlokom, naj se iz Ljubljanske pokrajine udeleži zbora samo 500 odposlancev. Hkrati je določil najvišje število odposlancev za vsako okrožje, upoštevajoč njegovo velikost, dotedanjo intenzivnost narodnoosvobodilnega boja in zasidranost Osvobodilne fronte med množicami v njem. Zategadelj so okrog 27. septembra po okrožjih sklicali izvoljene odposlance in izbrali izmed njih tiste, ki se naj zbora tudi udeležijo. Hkrati so se na teh zborovanjih odposlanci tudi vsebinsko pripravili

Boris Kidrič, sekretar IOOF

na zbor, ki ga je tedaj vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja že skoraj povsem pripravilo.

Ko so se na terenu in v vojski že začele volitve, je tudi izvršni odbor OF začel podrobneje pripravljati zbor. Na 13. zasedanju vrhovnega plenuma OF 21. septembra je določil, da bo zbor od 1. do 3. oktobra 1943 v osvobojenem Kočevju, in sicer slavnostni del v bivšem Sokolskem domu, delovni del pa zunaj mesta. Kočevje so izbrali zato, ker je bilo po svoji zemljepisni legi najmanj izpostavljeno sovražnikovim napadom. Ker so bili v njem zaprti ujeti belogardisti in četniki, je bilo malo verjetno, da ga bo sovražnik skušal bombardirati z letali, kakor je sredi septembra bombardiral Novo mesto. Za zavarovanje Kočevja je glavni štab NOV in PO Slovenije poklical 2. bataljon 9. brigade iz 18. divizije, ki se je razmestil po položajih okoli mesta.

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju se je začel 1. oktobra zvečer ob 21. uri. Udeležilo se ga je 572 neposredno izvoljenih in 78 delegiranih odposlancev. Prišli so tudi gostje, predsednik izvršnega odbora AVNOJ dr. Ivan Ribar, dva predstavnika vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije, predstavnik centralnega komiteja KPJ, predstavnik glavnega štaba NOV in PO Hrvatske in ZAVNOH, šef britanske vojaške misije za Slovenijo kanadski major William Jones in drugi.

Zborovanje je začel predsednik IOOF Josip Vidmar z govorom, v katerem je na kratko orisal značilnosti, pomen in naloge zbora. Prebral je odlok IOOF o zasedanju zbora odposlancev slovenskega naroda, ki je razglasil zasedanje za odprto, določil njegove naloge in predvideval tudi njegov dnevni red.

Po razvitju slovenske narodne zastave, petju slovenske himne, izvolitvi častnega ter delovnega predsedstva, pozdravnih govorih gostov in zastopnikov organizacij, so na koncu te prve, slavnostne seje z velikim navdušenjem po-

Edvard Kardelj, podpredsednik IOOF

slali pozdravne brzojavke predstavnikom treh velikih zavezniških držav, Josipu Brozu-Titu, AVNOJ, ZAVNOH, junaški in neuklonljivi Ljubljani ter Slovencem neosvobojene Slovenije.

Druga, delovna seja se je začela naslednjega dne ob 21. uri. Ko so odposlanci burno pozdravili prihod odposlancev Primorske in Štajerske in ko so predstavniki Primorske, Štajerske, Gorenjske in Ljubljane pozdravili zbor, sta bila na dnevnem redu referata članov izvršnega odbora OF in centralnega komiteja KPS Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja ter razprava o njihovih referatih.

Boris Kidrič je najprej obširno govoril o vzrokih razpada stare Jugoslavije, njene vojske in političnih strank, o ustanovitvi Osvobodilne fronte ter o prispevku in vlogi KPS ter delavskega razreda v osvobodilni vojni. Nato je pregledno prikazal razvoj Osvobodilne fronte in kratko razčlenil ter označil posamezna njena obdobja. Na koncu je poudaril, da je prvi in temeljni rezultat dveletnega boja slovenskega naroda njegova narodnoosvobodilna vojska, drugi pa je organizacija Osvobodilne fronte oziroma enotnost slovenskih ljudskih množic, utelešena v Osvobodilni fronti. »Aprila 1941 je razpadla vojska. Danes imamo vojsko. Aprila 1941 je razpadel ves naš aparat. Danes ga imamo. Toda ne samo, da imamo vojsko in da imamo oblast, prvič v svoji zgodovini imamo zares narodno in ljudsko vojsko in imamo zares narodno in ljudsko oblast, oboje ustvarjeno pod najtežjimi pogoji, oboje zgrajeno v najhujšem boju z zunanjim in notranjim sovražnikom našega naroda«, je dejal Boris Kidrič.

Edvard Kardelj je v svojem referatu najprej označil bistveno vsebino narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda, nato pa natančneje razčlenil njegove značilnosti, prvič, pripravljenost slovenskega ljudstva za boj in globoko ljudski demokratični značaj tega boja, drugič, obstoj subjektivnega dejavnika, KPS in skupin slovenskih rodoljubov, ki je spontano prebujene borbene ljudske sile popeljal v boj, in tretjič, pravilna osnovna načela, ki so določala politično linijo in borbena pot. Nato je govoril o programu Osvobodilne fronte in poudaril, da morajo ogromne žrtve, ki jih slovensko ljudstvo prispeva v boju

Zoran Polič, član IOOF

z okupatorjem, prinesiti socialne koristi, da mora zmaga nacionalne svobode biti hkrati zmaga demokratične ljudske oblasti in da glede odnosov slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi veljata načelo pravice do samoodločbe in načelo enakopravnosti slovenskega naroda v skupni južnoslovanski domovini.

Po razčlenitvi političnih razmer v svetu je Edvard Kardelj v sklepu svojega referata pokazal na nekaj najpomembnejših nalog. Poudaril je organizacijo obrambe osvobojenega ozemlja in razširitev vojaških akcij na vso Slovenijo, mobilizacijo v narodnoosvobodilno vojsko, krepitev bojne pripravljenosti Osvobodilne fronte, krepitev ljudske oblasti, sistematično organiziranje narodnega gospodarstva na osvobojenem ozemlju in pomoč tistim slovenskim predelom, kjer osvobodilno gibanje iz lastnih sil še ni moglo doseči dovolj širokega razmaha.

V razpravi po obeh referatih je sodelovalo 31 odposlancev s terena in iz vojske. Govorili so kratko, preprosto in jedrnato, predvsem pa to, kar jim je ležalo na srcu. Izrazili so zaupanje in priznanje vodstvu osvobodilnega gibanja, zahtevali ostrejšo kazni za vojne zločince. Pozivali so zaveznike, naj bolj pomagajo vojskujočemu se slovenskemu narodu, obtoževali in obsojali jugoslovansko begunsko vlado, ki je podpirala belogardiste in četnike, odrekli so ji pravico zastopati slovenski narod itd.

Tretja, tudi delovna seja se je začela 3. oktobra ob 21. uri. Potem ko so odposlanci sprejeli sklep o splošni mobilizaciji ljudskih sil in gmotnih sredstev za potrebe osvobodilnega boja, sta člana izvršnega odbora OF Zoran Polič in dr. Marijan Breclj prebrala svoja referata.

Zoran Polič je v svojem referatu obravnaval graditev ljudske oblasti v Sloveniji. Ko je podal pregled njenega razvoja od začetkov v letu 1941 do jeseni 1943, je orisal smernice za organiziranje in delo njenih organov, odborov OF in narodnoosvobodilnih odborov.

Dr. Marijan Breclj, član IOOF

Dr. Marijan Breclj je v svojem referatu obravnaval gospodarstvo, finance in prehrano. Najprej je podal kratek pregled dotedanjega gospodarskega prizadevanja v okviru osvobodilnega gibanja, zlasti še o skrbi Osvobodilne fronte, da zagotovi osvobodilnemu gibanju najpotrebnejša gnotna sredstva. Poudaril je tudi zaslugo OF in partizanov za očuvanje naših narodnih bogastev, zlasti gozdov, pred roparskimi okupatorji. Končno je govoril o posebnosti gospodarskega položaja v poslednjih treh mesecih in prikazal gospodarske razmere na razsežnem osvobojenem ozemlju ter pokazal na naloge, ki jih je treba reševati.

O vprašanih, ki sta jih v svojih referatih obravnavala Zoran Polič in dr. Marijan Breclj, je razpravljalo 13 odposlancev. Govorili so predvsem o konkretnih upravnih in gospodarskih zadevah na terenu.

V sklepnem delu zborja je najprej Boris Kidrič govoril o izvolitvi vrhovnega organa ljudske oblasti na Slovenskem. Dejal je, da bi bilo najprirodneje, da bi bil ta organ sam zbor odposlancev slovenskega naroda, vendar ga zaradi vojnih razmer ne bi mogli sklicati, kadar bi za to nastala potreba. Zategadelj je potrebno izvoliti nekoliko manjši, stodvajsetčlanski organ, ki bo kot plenum Osvobodilne fronte vrhovni organ OF, kot *Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO)* pa hkrati vrhovni organ ljudske oblasti na Slovenskem. Ko je Boris Kidrič bral imena predlaganih kandidatov, o katerih so bili že razpravljali v okrožjih, so odposlanci s ploskanjem izvolili vsakega kandidata posebej.

Izvolitvi plenuma OF oziroma SNOO je sledila izvolitev oziroma potrditev izvršnega odbora OF, ki je bil hkrati tudi predsedstvo SNOO. Izvolili oziroma potrdili so vse dotedanje člane izvršnega odbora OF.

Nato so odposlanci izvolili še 42-člansko delegacijo za Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki je po prvem zasedanju imel le deset predstavnikov Slovenije.

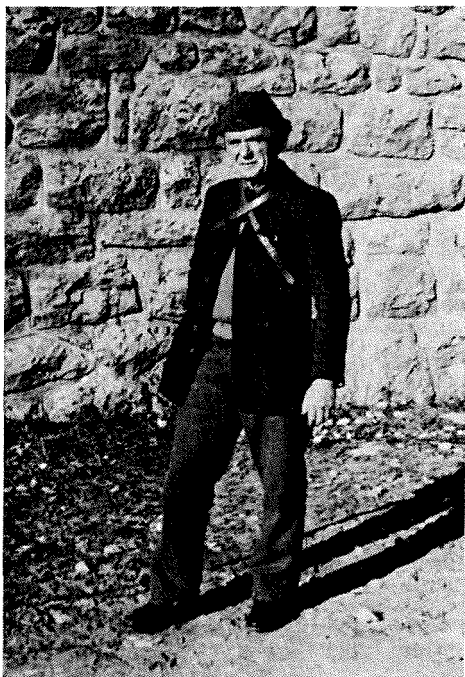
Major William Jones, šef britanske vojaške misije pri Glavnem štabu NOV in POS, je tudi prisostvoval Zboru odposlancev

Proti koncu zasedanja so odposlanci sprejeli Proglas, v katerem so povedali tudi naslednje: »Kot prvi svobodno izvoljeni odposlanci, izbrani sredi najhujšega boja za narodni obstanek, izpovedujemo v imenu vsega borečega se ljudstva, da je slovenski narod danes končno javno stopil v krog suverenih narodov.« V proglasu so slovesno odobrili, da je izvršni odbor OF pred desetimi meseci v imenu suverena slovenskega naroda vstopil v AVNOJ ter napovedali neizprosni boj nemškemu okupatorju.

Za Proglasom so odposlanci sprejeli še resolucijo, ki jo je prebral Boris Kidrič. V njenem prvem delu so ugotavljali zgodovinske zasluge Osvobodilne fronte v organiziranju, vodenju in širjenju narodnoosvobodilnega boja, organiziranju ljudske oblasti in vključevanju slovenskega naroda v enakopravno demokratično domovino jugoslovanskih narodov. V drugem delu so obsodili belo in plavo gardo kot izdajalski pomočnici okupatorja in netilki državljanske vojne. V tretjem delu resolucije je zbor potrdil vse dotedanje vojne, politične in upravne ukrepe izvršnega odbora OF. V četrtem delu je izrekel svojo hvaležnost ruskemu narodu, ki nosi najtežje breme druge svetovne vojne, v petem pa je ugotovil, da so narodi Jugoslavije, s svojo junaško borbo izpolnili in še izpolnjujejo svoje dolžnosti do skupnega zavezniškega tabora in upravičeno zahtevajo drugo fronto na zahodu, ki naj pomaga skrajšati vojno in zmanjšati žrtve malih narodov.

Zborovanje sta 4. oktobra ob 3. uri zjutraj zaključila s svojima govoroma dr. Ivan Ribar in Josip Vidmar.

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju je bil v slovenski narodni zgodovini prvi demokratično izvoljeni zbor ljudskih predstavnikov. Pri nobenem drugem narodu zaslužnjene Evrope se ni zbralo tako veliko število na splošnih in neposrednih volitvah demokratično izvoljenih predstavnikov. V

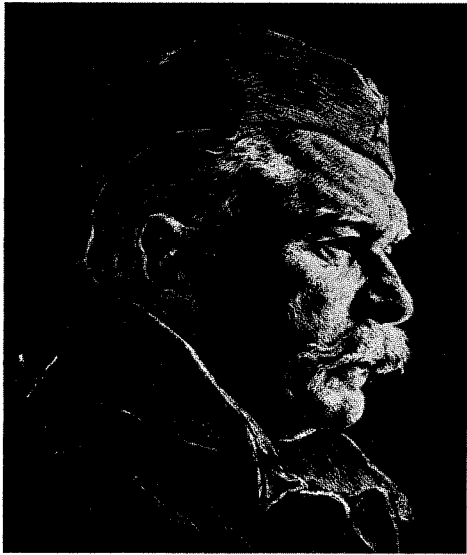
Zasedanja Zbora odposlancev v Kočevju se je udeležil med drugimi tudi dr. Ivan Ribar, predsednik AVNOJ

načinu izbora odposlancev in množičnosti zbora se kaže demokratična zavestnost Osvobodilne fronte, ki si je ves čas prizadevala, da sprti uveljavlja pristno ljudsko demokracijo in da sklepi njenih organov dobijo najširšo ljudsko potrditev, ki jo dopuščajo vojne razmere.

V Kočevju je prek svojih odposlancev prvič v svoji zgodovini spregovoril resnično slovenski narod sam. Prej so o njegovi usodi cela stoletja odločali drugi; tudi po letu 1860, ko so se politične pravice polagoma razširile na vse sloje prebivalstva, težišče odločanja ni bilo doma, temveč na Dunaju ali v Beogradu. Osvobodilna fronta je te razmere temeljito spremenila in začela uresničevati zgodovinske Cankarjeve besede: »Narod si bo pisal sodbo sam«, ki so bile tudi geslo zbora odposlancev.

Zbor odposlancev slovenskega naroda je po pristnem demokratičnem postopku pretresel vsa pomembna vprašanja narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Program Osvobodilne fronte, izražen v znamenitih devetih temeljnih točkah iz jeseni 1941, in njegovo dotedanje uresničevanje sta na zboru dobila najširšo potrditev. Pri nobenem drugem zaslužjenem evropskem narodu v drugi svetovni vojni niso sklepi vodstva odporiškega oziroma osvobodilnega gibanja dobili tako široke, množične potrditve, kakor ravno pri slovenskem na zboru odposlancev v Kočevju.

Zbor odposlancev slovenskega naroda je kot široko ljudsko predstavništvo na tem enkratnem zasedanju izvolil plenum Osvobodilne fronte oziroma Slovenski narodnoosvobodilni odbor kot vrhovni organ ljudske oblasti na Slovenskem, ki se je nato na svojem prvem zasedanju v Črnomlju preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet in izoblikoval v prvi slovenski ljudski parlament. Prvič v svoji zgodovini in kljub vojni vihri si je slovenski narod na demokratičen način izvolil svoje politično vodstvo in demokratično predstavništvo. S tem je določil temelje svoji državnosti in »končno veljavno stopil v krog suverenih narodov«, ki sami odločajo o svoji usodi.

Generalmajor Jaka Avšič, namestnik komandanta Glavnega štaba NOV in PO Slovenije

Zbor odposlancev slovenskega naroda, ki je položil temelje slovenski državnosti, se je soglasno in z velikim navdušenjem izrekel za novo, demokratično, na narodni enakopravnosti zgrajeno Jugoslavijo. S tem je programsko načelo Osvobodilne fronte o zedinjeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji, temelječi na narodni enakopravnosti in pravici vsakega naroda do samoodločbe, dobilo najširše potrdilo. Slovenski narod je prek zbora odposlancev in od njih izvoljenih delegatov za AVNOJ poudaril svojo voljo, da še nadalje povezuje svojo narodno usodo z drugimi jugoslovanskimi narodi.

In ne nazadnje je treba poudariti, da je bil zbor odposlancev slovenskega naroda tako po svoji socialni sestavi kot po svoji vsebinski usmerjenosti prvi demokratično izvoljeni organ revolucije, ki so jo bojevali slovenski delavci in kmetje ter delovna inteligenca pod vodstvom komunistične partije. Razredne koristi so potiskale večino slovenskega meščanstva ter vodstva njegovih političnih strank v narodno izdajstvo, reakcionarne sile pa so se hkrati z vršičkom duhovščine krčevito oklepale okupatorja. Kočevski zbor je bil mogočen in dejanski izraz volje bojujočih se ljudskih delovnih množic trpečega slovenskega naroda, da se staro ne bo ponovilo in da bo oblast v združeni in svobodni Sloveniji v novi Jugoslaviji v njihovih rokah.

Druge politične manifestacije narodnoosvobodilnega gibanja

Za narodnoosvobodilni boj jeseni 1943 je značilna tudi vrsta pomembnih, za vojni čas celo enkratnih manifestacij narodnoosvobodilnega gibanja. Cilj teh manifestacij je bilo še širše pritegovanje množic, omogočili pa so jih visok polet narodnoosvobodilnega gibanja, vključitev mnogih tisočev ljudi raznih poklicev v oborožen boj, ugodne vojne razmere, predvsem pa nastanek osvobojenega ozemlja.

Zamisel o pripravi nekaterih manifestacij narodnoosvobodilnega gibanja se je pojavila že septembra 1943 in Boris Kidrič je na 13. zasedanju vrhovnega plenuma OF 21. septembra predlagal, naj bi sklicali konference oficirjev, kulturnih delavcev, inženirjev, pravnikov, žensk, mladine in učiteljev. Te konference naj bi manifestirale privrženost poklicev in organizacij narodnoosvobo-

Ivan Maček-Matija je na partijskem posvetovanju, ki ga je v začetku oktobra 1943 organiziral CK KPS, govoril o organizacijskih vprašanjih partije

dilnemu gibanju in poudarile nalogo, da se ti poklici in organizacije čimprej in popolnoma vključijo v narodnoosvobodilni boj. Vrhovni plenum OF je za pripravo teh konferenc zavezal svoje člane, le kongres žensk in mladine sta pripravljala odbora teh dveh množičnih organizacij že prej. Vendar kljub takratnim ugodnim razmeram ni bilo mogoče izvesti vseh konferenc, ki so jih predlagali. Zaradi sovražne ofenzive in odhoda večjega dela vodstva narodnoosvobodilnega gibanja na II. zasedanje AVNOJ, so bile nekatere manifestacije šele pozimi (kongres slovenskih kulturnih delavcev) ali spomladi (konferenca novinarjev). Kljub razmeroma kratkemu roku od zamisli do nemške ofenzive so vendarle bile štiri takšne manifestacije.

Kongres aktivnih oficirjev bivše jugoslovanske vojske in dobrovoljcev iz prve svetovne vojne sta v imenu glavnega štaba NOV in PO Slovenije ter vrhovnega plenuma OF sklicala in vodila predstavnika obeh teh skupin v vrhovnem plenumu OF (obe sta se vključili v OF že v 1941. letu) general Jaka Avšič in Josip Jeras. Bil je 27. septembra v Ribnici na Dolenjskem in se ga je udeležilo 71 oficirjev in nekdanjih dobrovoljcev. Med gosti sta bila tudi člana AVNOJ Vlada Zečević in Boris Kidrič. Jaka Avšič je podal dva referata vojaško-politične in vojaško-strokovne narave, Josip Jeras pa je v imenu svoje skupine pozdravil narodnoosvobodilno vojsko. Sledila je razprava, na koncu pa je kongres sprejel proglas slovenskemu narodu, v katerem je podal ugotovitve o propadu stare in rasti nove Jugoslavije ter njene vojske. Kongres je izdal tudi poziv oficirjem in podoficirjem bivše jugoslovanske vojske, v katerem je izjavil, da je narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije edina narodna vojska, obsodil Dražo Mihailovića in jugoslovansko begunsko vlado ter pozval vse oficirje in podoficirje bivše jugoslovanske vojske, ki še niso bili v narodnoosvobodilni vojski, naj čimprej stopijo vanjo.

Zbor slovenskih pravnikov z osvobojenega ozemlja sta v imenu izvršnega odbora OF sklicala člana vrhovnega plenuma OF dr. Makso Šnuderl in dr. Lado Vavpetič in je bil 10. in 11. oktobra 1943 na Suhorju v Beli krajini. Udeležilo

se ga je 85 pravnikov in na dnevnem redu je bilo kar sedem referatov. Dr. Lado Vavpetič je imel referat »Slovenski pravnik in naša doba«, Lojze Ude o aktualnih poglavjih iz mednarodnega prava, dr. Darko Černej o državno-pravnem značaju narodnoosvobodilnega gibanja, dr. Makso Šnuderl o graditvi slovenske ljudske oblasti, Josip Rus o demokratičnem sodstvu, Zoran Polič o razvoju sodstva v osvobodilnem boju in dr. Vito Kraigher o boju proti izdajalski peti koloni in o pravnih oblikah tega boja. Po razpravi so sprejeli resolucijo, v kateri so poudarili svojo temeljno dolžnost, da se z vsemi svojimi sposobnostmi vključijo v narodnoosvobodilni boj, odklonili so pravni formalizem in dogmatizem ter se izrekli za nove poglede na pravo kot odraz nastajajoče nove družbene ureditve.

Prvega kongresa slovenske mladine v Kočevski Reki, ki se je začel 10. oktobra 1943, se je po doslej zbranih podatkih udeležilo 192 izvoljenih delegatov s terena in iz vojske ter nekaj gostov. Prvi dan kongresa je potekal v slavnostnem navdušenju ob pozdravnih govorih zastopnikov političnih organizacij, predstavnikov mladine vseh slovenskih pokrajin in okupirane Ljubljane, borcev, ranjencev in pionirjev. Delovni del kongresa so izpolnila štiri bogata poročila in bogata, živahna razprava. O razvoju mladinskega gibanja in o nastanku ZSM je govorila Vilma Bebler, politični referat o poti slovenskega naroda v dveh letih narodnoosvobodilnega boja je imel sekretar pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo Stane Kavčič, o deležu mladine v narodnoosvobodilnem boju, o sodelovanju mladine pri oblasti ter o nadaljnjih nalogah ZSM je govoril Mitja Vošnjak, o organizacijskih vprašanjih ZSM pa Ivan Gorjup. Kongres je nato izvolil glavni odbor ZSM, njegovo tajništvo in slovenske predstavnike v centralni odbor USAOJ. Sprejel je tudi resolucijo, v kateri so delegati v imenu vse slovenske mladine poudarili svojo brezmejno ljubezen do domovine in do naroda, do Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne vojske, do komunistične partije Slovenije, pozdravili so sklepe zbora odposlancev slovenskega naroda in obljubili, da bodo tudi v prihodnje izpolnili vse svoje dolžnosti.

Pomembna manifestacija je bil tudi *I. kongres Slovenske protifašistične ženske zveze* 16. in 17. oktobra 1943 v Dobrniču na Dolenjskem. Pripravil ga je glavni iniciativni odbor SPŽŽ in se ga je udeležilo okrog 160 delegatov in gostov. Po prvem, slavnostnem večeru (zaradi varnosti je bil tudi ta kongres le v večernih urah), je drugi večer kongres poslušal referat Mice Šlandrove o dotedanjem delu slovenskih protifašistk, referat Mare Rupene o političnem položaju doma in v svetu ter referat Helene Puhar o prihodnjih nalogah SPŽŽ. Po razpravi, ki je bila stvarna in preprosta, so delegatke izvolile glavni odbor SPŽŽ in sprejele resolucijo, v kateri so ugotovile, da v narodnoosvobodilni borbi razen moških sodelujejo tudi ženske, in sicer kot borke, bolničarke, aktivistke itd., da sta doseženi borbena enotnost večine slovenskih žena in njihova enakopravnost ter da je v boju vzknila množična organizacija Slovenska protifašistična ženska zveza, ki ima za cilj, da organizacijsko poveže čimveč žensk, utrdi njihovo enotnost in jih še bolj aktivizira za graditev ljudske oblasti itd. Hkrati je resolucija postavila glavnemu odboru SPŽŽ naloge, kot so ustanovitev odborov SPŽŽ, kjer jih še ni, še večje sodelovanje žensk v organih ljudske oblasti, razširitev pomoči narodnoosvobodilni vojski, sodelovanje žensk v oboroženih in sabotažnih akcijah proti okupatorju, vzgoja in izobraževanje ženskih kadrov, sodelovanje z mladino, nadaljnje izdajanje glasila »Naša žena« itd.

Pomemben dogodek na osvobojenem ozemlju je bilo tudi *partijsko posvetovanje*, ki ga je centralni komite KPS pripravljal konec septembra in v začetku oktobra 1943 z namenom, da v zvezi z novim vojaškim in političnim položajem določi nove naloge partijskim organizacijam in komunistom. Bilo je 8. oktobra

Mara Rupena je na I. kongresu SPZZ v Dobrničju govorila o političnem položaju doma in v svetu

1943 v osnovni šoli na Dvoru pri Žužemberku in se ga je udeležilo 86 delegatov in gostov. To je bilo po številu navzočih do tedaj najširše partijsko posvetovanje od začetka vojne in je bilo zaradi prisotnosti delegatov iz vseh slovenskih pokrajin in tudi iz vojske vseslovenskega pomena.

Najprej je Edvard Kardelj obširneje orisal politični in vojaški položaj v svetu in Jugoslaviji, nato pa je govoril o notranjih vprašanjih narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Poudaril je, da se je narodnoosvobodilna vojska Slovenije štirikrat povečala in da je vojaški položaj dober, da pa je treba narodnoosvobodilno vojsko vojaško in politično izuriti. Sovražnika, ki bo najbrž napravil ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju, ni treba podcenjevati in mu je treba prizadeti čimvečje izgube, v ljudstvu pa ohraniti vero, da nobena sila ne more zlomiti narodnoosvobodilnega gibanja, dokler je ljudstvo enotno v boju. Narodnoosvobodilna vojska je doslej razbila vse postojanke bele in plave garde na osvobojenem ozemlju, reakcija pa je hitro našla novega zaveznika v nemškem okupatorju ter je organizirala slovensko domobransko legijo. Čedalje bolj aktivna je tudi »sredina« in tudi proti nji se je treba bojevati. Končno je Edvard Kardelj govoril še o delu Osvobodilne fronte in graditvi ljudske oblasti.

Nato je Boris Kidrič govoril o graditvi ljudske oblasti in nalogah partijskih organizacij pri uresničevanju sklepov zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Ivan Maček pa je govoril o organizacijskih vprašanjih partije.

Puška

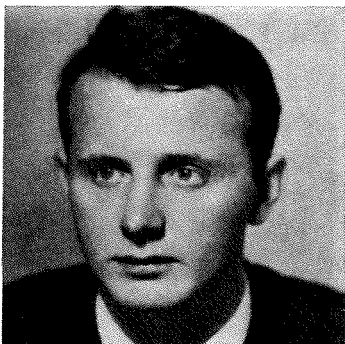
Jože Javoršek

*Ob pot posede včasih bojna četa.
Tišina. Dež prši. Mraz do kosti.
Vojaška cunjca, vsa z vodó prežeta,
golazni polna prek ramen visi.*

*V tesnobnih prsah mi polzi srce
kot težke uteži na stari uri.
Temà. Otožnost nema. Sam bog ve,
kdo nas napadel v divji bo klisuri.*

*Le črna puška zvesta mi ostaja,
v rokah jo stiskam kot poslednji kruh,
narisal vanjo zvezdo sem, ki vzhaja,
narisal jo je moj samotni duh.*

*Tako sem sam . . . Le mula rezgeta.
Na puško sem naslonil trudno glavo,
z ljubeznijo, ki pride od srca,
ji pel bom, če bom živ, nenehno slavo.*

Zgodovina

NOV

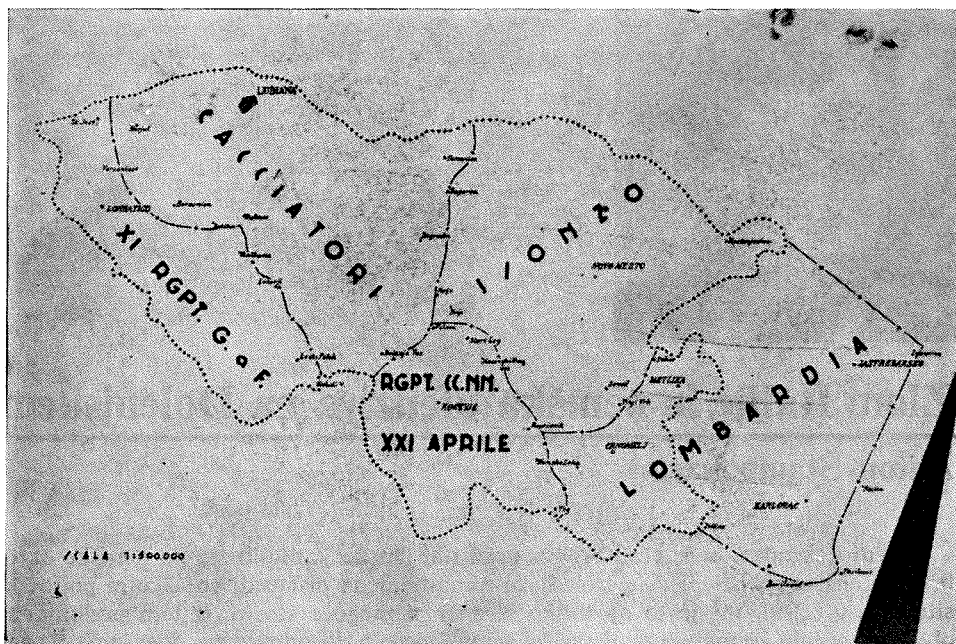
Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem

Anton Štampohar

Pričujoči zapis o razmerah v času pred italijansko kapitulacijo do nemške oktobrske ofenzive na ožjem delu Dolenjske nima namena prikazati vojaške in politične situacije v celoti, saj je to na toliko straneh nemogoče storiti. O tem prelomnem obdobju je bilo že mnogo napisanega, temeljno delo, ki obravnava dogajanja v tem času na ozemlju nekdanje ljubljanske pokrajine in Slovenskega Primorja pa je »Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943« od dr. Toneta Ferenca. Cilj tega zapisa je, da spomni na nekatere pomembnejše dogodke v tem delu Dolenjske in Bele krajine, kjer je že od srede leta 1942 tolkla italijanskega okupatorja in njegove belogardistične sodelavce slovenska in hrvatska partizanska vojska.

Po neuspelem poskusu preboja partizanskih brigad na Štajersko v začetku junija — prek Save bi se morali prebiti Cankarjeva in Serčerjeva brigada, Tomšičeva in Gubčeva pa bi jima morali z napadi na nemške postojanke na desnem bregu Save prehod olajšati — so vse štiri brigade po bojih z Italijani in Nemci odšle na Kočevski Rog. Tu je prišlo konec meseca do bojev med Gubčevo in Tomšičevo brigado ter posebnimi italijanskimi jurišnimi bataljoni, sestavljenimi iz fašistov, arditov in belogardistov. Do prvega večjega spopada je prišlo 23. junija na področju Tople rebri, kjer so bile zbrane tri brigade. Na italijanski strani sta v boju poleg enot grupacije »XXI. Aprile« sodelovala še dva bataljona divizije »Cacciatori« ter belogardisti. Kljub uporabi minometalcev Italijani v napadu na Tomšičevo in Gubčevo brigado, ki je trajal od poznega popoldneva do noči, niso uspeli in so zbežali. Na njihovi strani je poleg enega fašista in enega kapetana padlo še 6 vojakov, 14 pa jih je bilo ranjenih. Da je bil spopad oster, lahko zaključimo tudi po napačnem italijanskem podatku, ki pravi, da je bilo v spopadu ubitih prek 250 partizanov, dejansko pa le-ti razen ranjenih od eksplozivnih granat izgub sploh niso imeli.¹

Po tem spopadu sta izčrpani in slabo opremljeni brigadi nadaljevali pot v Belo krajino. Toda 25. junija je prišlo pri Rajhenavu, izseljeni kočevarski vasi, do ponovnega spopada z Italijani. Kljub novi taktiki, ki so se je Italijani začeli posluževati v boju proti partizanom, saj so odslej napadali celo ponoči, so tudi v tem spopadu utrpeli hude izgube. Tega dne je Tomšičeva brigada obkolila patrolo garnizije iz Oneka. Štela je 45 mož pod poveljstvom oficirja in je bila na oglednem obhodu. Partizani so bili tokrat v premoči. Italijani so takoj, ko so spoznali, da so obkoljeni, začeli bežati, pri tem pa so jim partizani prizadejali hude izgube (12 mrtvih, 6 ranjenih in 4 pogrešane), zaplenili pa so tudi tako potrebno vojaško opremo (prek 30 pušk, 2 puškomitraljeza, težko »Bredo«, mnogo streliva, prenosni radio oddajnik in gasilsko brizgalno). Del Gubčeve brigade je zasledoval bežeče Italijane. V skladu s priza-

Ljubljanska pokrajina pred kapitulacijo Italije — ozemeljska razmejitve med italijanskimi enotami

devanji po demoralizaciji italijanske vojske, predvsem njihove redne vojske, so partizani z ujetimi in ranjenimi v tem spopadu lepo ravnali. Ranjencem je partizanski zdravnik nudil najpotrebnejšo pomoč, nato pa so jih ujetniki, katere so partizani slekli do spodnjega perila, morali odnesti v Kočevje. Prihod skoraj nagih Italijanov v mesto je po svoje učinkoval tako na slovensko prebivalstvo, kakor tudi na italijanske vojake.²

Italijanski poraz pri Rajhenavu je kritiziral sam poveljnik XI. armadnega korpusa general Gambara. Ko je analiziral operacijsko dejavnost armadnega korpusa, je v dopisu podrejenim enotam med drugim zapisal: »... Odlično področje za preučevanje in vežbanje je bližnji gozd. Naj se ti gospodje (tu misli na poveljnike čet, bataljonov, polkov itd.) navadijo marširati od kote do kote, povezati se in se med seboj pogovarjati na znak 'kukavice', kakor to delajo partizani, naj nosijo na ramah svoje orožje in hrano brez mul... in naj še naprej hodijo ven, to je bistvene važnosti.«³

Brigadi sta nadaljevali pot v Belo krajino, kamor sta prišli po napadu na italijansko in belogardistično postojanko v Predgradu v Poljanski dolini, medtem ko sta se Cankarjeva in Šercerjeva brigada premaknili v začetku julija na Gorjance. Od tod sta obe brigadi izpadali proti šentjernejski dolini in nemški meji ter rušili utrjeno žično pregrado, katero je okupator nameraval zgraditi od nemške meje vzhodno od Sv. Križa (danes Podbočje) pri Kostanjevici prek Gorjancev proti Metliki. V noči s 7. na 8. julij sta brigadi prešli zaminirano nemško mejo. Cankarjeva brigada je napadla nemško letališče pri Cerkljah. Uničenih je bilo 5 letal in poškodovane letališke naprave, obenem pa je brigada zaplenila velike količine vojaške opreme. Šercerjeva brigada je likvidirala nemško postojanko pri Podbočju ter rekvirirala živino v bližnjih vaseh.⁴

V času, ko so bile vse štiri brigade v Beli krajini in na Gorjancih, so Italijani z večjo akcijo ponovno prekrizarili Kočevski Rog ter zgornjo dolino Krke s ciljem,

Pričakujoč kapitulacijo Italije, je Glavni štab NOV in POS razporedil 14. divizijo južno od proge Ljubljana—Postojna. Komandant GS NOV in POS narodni heroj Franc Rozman-Stane s člani štaba 14. divizije na Golem sredi avgusta 1943

da uničijo vodstvo slovenskih partizanov. Že pred tem je 4. julija dragatuška posadka napadla Tomšičevo brigado, ki je počivala v Bojancih. Ker z nenadnim napadom ni uspela, so Italijani poslali proti brigadi še 54. bataljon črnih srajc, ki je bil na področju Tribuč z nalogo, da ščiti oskrbovalno kolono s prehrano za postojanko Pobrežje ob Kolpi. Toda tudi ta pomoč je bila odbita in Italijani so imeli 6 ranjenih in 8 pogrešanih, od katerih jih je komandant Tomšičeve brigade po zaslišanju 6 izpustil.⁵ V naslednjih dnevih sta Tomšičeva in Gubčeva brigada napadali italijanske oskrbovalne kolone na cesti Črnomelj—Vinica. To je čas, ko je slovenska partizanska vojska vključila v svojo oborožitev prve topove, ki jih je III. bataljon Tomšičeve brigade pripeljal s hrvatskega osvobojenega ozemlja na Kordunu, kjer so jih za našo vojsko iz letal odvrгла angleška letala. Bili so to 3 protitankovski topovi in en gorski top, ki ga je podaril GS Hrvatske, ker je bil eden od odvrženih topov neuporaben.

13. julija sta bili po naredbi GS NOV in PO Slovenije, ki je bila izdana na osnovi odloka vrhovnega komandanta NOV in POJ tovariša Tita, formirani I. in II. slovenska divizija, kar predstavlja odločilen korak v prehajanju partizanske vojske v regularno armado, kakor tudi to, da je slovenska partizanska vojska odslej izvrševala naloge pod operativnim vodstvom Vrhovnega štaba. Na zbornem mestu v Poljanski dolini pri Dolenjskih toplicah, kjer sta bili diviziji 23. julija dejansko formirani, so se zbrale Tomšičeva, Šercerjeva, Gubčeva in Cankarjeva brigada. Od tod so brigade odšle na izhodiščne položaje za napad na italijansko in belogardistično postojanko v Zužemberku. V začetku avgusta je sledilo po odloku vrhovnega komandanta preimenovanje slovenskih divizij in odslej sta se imenovali XIV. in XV. divizija. V sestavu XIV. divizije, kateri je poveljeval Mirko Bračić, so bile Tomšičeva, Šercerjeva, Gradnikova in Prešernova brigada (zadnji dve sta prišli v njen sestav v avgustu). Komandant XV. divizije, v kateri so bile Gubčeva, Cankarjeva in Šlandrova brigada

(slednja je prišla s Štajerske konec avgusta in v začetku septembra), je bil Dragan Jevtić.⁶ Nove naloge, ki so ob bližajoči se kapitulaciji Italije stale pred slovensko partizansko vojsko, kakor tudi razmere na svetovnih bojiščih, predvsem pa na Siciliji, kjer so se izkricali zavezniki, so terjale osebne spremembe v GŠ Slovenije. Novi komandant glavnega štaba je postal dotedanji komandant štajerskih partizanskih čet Franc Rozman-Stane, ki je bil na tem položaju vse do svoje tragične smrti 7. novembra 1944 v Lokvah pri Črnomlju. Boris Kraigher je bil imenovan za političnega komisarja, Milovan Šaranović, ki je bil doslej komandant Dolenjske operativne cone, pa za načelnika glavnega štaba, kar je bila nova funkcija v najvišjem organu slovenske partizanske vojske.⁷ Z zbornega mesta v Poljanski dolini sta odšli diviziji — prve štiri slovenske brigade s štirimi topovi — v napad na Žužemberk, v katerem je bilo tedaj okoli 450 fašistov, kraljevih vojakov in karabinjerjev ter belogardistov (teh je bilo 110).

Žužemberška postojanka z utrdami v trgu in Zafari je bila že zaradi lahko branljivega terena težko osvojljiva. Ves čas vojne je bila strateško najpomembnejša točka, ki je obvladovala področje Suhe krajine in dohode na Kočevski Rog. Od leta 1942 pa do konca vojne so se ravno za Žužemberk bili dolgotrajni in najhujši boji na ozemlju t. i. Ljubljanske pokrajine. Prvič so tedaj karabinjersko postajo napadle, sicer neuspešno, čete Dolenjskega bataljona 26. marca 1942. Konec junija istega leta je Zahodnodolenjski odred skupaj s 1. proletarskim bataljonom Toneta Tomšiča izvedel popolno blokado Žužemberka in italijanska vojska je bila 13. julija prisiljena izprazniti postojanko. Partizanska vojska je takoj vkorakala v trg in vzpostavljena je bila partizanska komanda mesta kot prva v Sloveniji s komandantom Francem Smrketom-Joštom, žužemberškim domačinom. Napad Gubčeve brigade v decembru 1942, sedaj so bili tudi že belogardisti, zaradi pomanjkanja težkega orožja in minerskih pripomočkov ni bil uspešen.⁸

Neposredno sta v napadu, ki se je pričel 24. julija ob 22. uri, sodelovali Gubčeva (napadala je utrdbe v trgu — grad, poslopje sodnije in zdravstvenega doma) in Cankarjeva brigada (utrdbe v Zafari — župnišče, cerkev in Prosvetni dom). Šercerjeva je bila z glavnino sil na zavarovanju proti Trebnjemu, varovala pa je tudi dohode s smeri Zagradca in Sel pri Šumberku, medtem ko je imela Tomšičeva brigada na skrbi dohode iz Novega mesta in Straže.

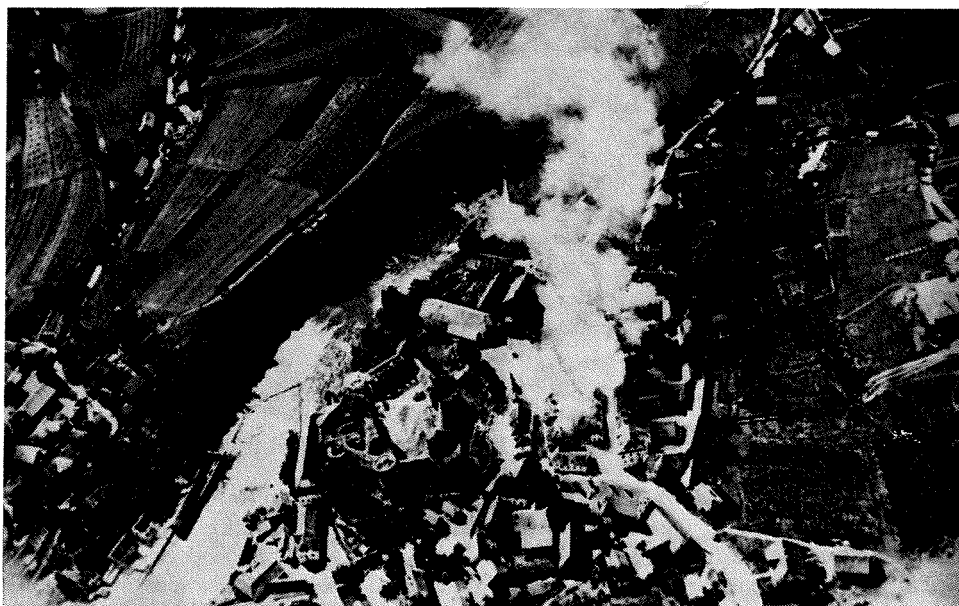
Med tridnevnimi neprekinjenimi boji so partizane uspešno podpirali strelji iz protitankovskih topov in minometalcev.

Kljub uničenju zunanjih utrdb brigadi prek noči nista uspeli zavzeti glavnih postojank. Gubčevci so vdrli v trg, blokirali poslopje sodnije, z mino celo razrušili del njene zahodne stene, toda branilcev niso uničili. IV. bataljon Šercerjeve brigade je v isti noči demonstrativno napadel postojanko v Dobrniču.

Prek dneva 25. julija je hitela napadeni postojanki v Žužemberku na pomoč kolona pod poveljstvom komandanta 98. legije črnih srajc konzula Pelazzija iz Trebnjega. Ta kolona, sestavljena iz bataljona črnih srajc, pehotnega bataljona, ene baterije, voda oklepnih avtomobilov in voda tankov — metalcev plamena, bi sicer morala sodelovati v ofenzivi na Gorjance, s katero so hoteli Italijani uničiti tamkaj se nahajajoče hrvatske partizanske enote. Z njo sta se pri Vrhtrebnju in pred Dobravo spopadla II. in IV. bataljon Šercerjeve brigade, ji prizadejala hude izgube ter preprečila napredovanje proti Žužemberku.

V dopoldanskih urah so italijanska letala prvič bombardirala trg in partizanske položaje. Zaradi zažigalnih bomb so zgorele mnoge hiše. Huje kot bombardiranje samo pa je partizane prizadejalo artilerijsko obstreljevanje iz Trebnjega. Italijanska letala so tudi v naslednjih dnevih bombardirala in mitraljirala partizanske položaje, sicer pa so napadenim s padali odmetavala hrano in strelivo.

V noči na 26. julij sta brigadi ponovno napadli glavne cilje v trgu in Zafari. Gubčevci so vrgli skozi razrušeno steno težko mino v poslopje sodnije, toda neki belogardist jo je, še preden je eksplodirala, vrgel ven. Sredi bojev je v jutranjih

Prva skupna akcija 14. in 15. divizije je bil napad na Žužemberk od 24. do 28. julija 1943. Med hudim bojem so se Italijani iz trga umaknili, potem pa poslali nadenj svoje letalstvo

urah pogorela šola in Zdravstveni dom, zagorelo pa je tudi v Zafari, kjer Cankarjevi brigadi zaradi silovitega streljanja iz minometalcev napad ni uspel.

Branilci v trgu so se zavedli nevzdržnega položaja — primanjkovalo jim je streliva, poslopja, zlasti sodnija, pa so bila močno poškodovana —, zato so se v dopoldanskih urah 26. julija pod zaščito umetne megle prebili v župnišče in cerkev v Zafari. Gubčeva brigada je trg takoj zasedla.

Serčerjeva brigada je prek dneva nad vasjo Reber zadrževala italijansko tankovsko in pehotno kolono, ki je prodirala iz smeri Sela pri Šumberku. II. bataljon je najprej obstreljeval, nato pa demonstrativno napadel Dobrnič, IV. bataljon pa je z nastavljenno mino uničil večji oklepni avtomobil in demontiral z njega vse orožje ter zaplenil strelivo.

V noči na 27. julij je Cankarjeva brigada s pomočjo enega bataljona Gubčeve brigade tretjič napadla utrdbe v Zafari. Kljub močnemu obstreljevanju s topovi in minometalci postojanka ni padla. Borci so celo zažgali nanosene kupe drv okoli župnišča, da je bilo svetlo kot podnevi, toda to jih je primoralo, da so se morali sami umakniti, čeprav so bili proti jutru Italijani in belogardisti pred tem, da se zaradi pomanjkanja streliva skušajo rešiti s prebojem.

Z boji na odseku Šerčerjeve brigade med Repljami in Kutno podnevi 27. julija je italijanskima kolonama pod vodstvom konzula Pelazzija in podpolkovnika Cannate (ta je bila formirana zaradi neuspeha Pelazzijeve skupine, sestavljena pa je bila iz bataljona črnih srajc, bataljona pehote in voda lahkih tankov) uspelo deblokirati obkoljeno postojanko v Zafari. V prvih popoldanskih urah so oddelki Cannatove bojne skupine vdrli v Žužemberk in s tem so bili boji končani.

Prvi skupni nastop slovenskih divizij lahko ne glede na hude izgube in kljub temu, da postojanka kot celota ni bila uničena, označimo kot uspešen. Tudi topničarji so svoj krstni nastop uspešno prestali. Poveljnik žužemberške garnizije stotnik Raffaele Rosano je v poročilu o bojih zapisal: »Ni dvoma, da bi se kljub želji po borbi, kljub navdušenju ter mirni in zavestni vdanosti v kakršnokoli usodo, brez

pomoči Cannatove kolone tudi oporišče »Župnišče« znašlo v obupnem položaju zaradi pomanjkanja municije, čeprav nam jo je letalstvo prizadevno dobavljalo.»

V bojih za Žužemberk je imel sovražnik blizu 100 mrtvih in ranjenih. Izgubil je tudi večje količine orožja in drugega vojaškega materiala, ki ga je pustil ob umiku iz trga.⁹

Med boji za Žužemberk se je med partizani razširila vest o padcu fašizma, kar je nanje delovalo hrabrilno, toda zagrizeni odpor branilcev se zaradi tega ni zmanjšal. Večje veselje je zavladovalo po italijanskih garnizijah, tako v Novem mestu, Kostanjevici in Črnomlju, kjer si je že sredi junija italijanski vojak med umivanjem žvižgal melodijo »Hej Slovani«. Povsod so odstranjevali Mussolinijeve slike, jih trgali in nato zažigali. Po zgradbah so prebelili in izbrisali vse napise ali gesla, ki jih je izrekel duce (primer iz Novega mesta: Il duce ama il popolo — Duce ljubi ljudstvo). Iz podstavkov in drogov za zastave so vojaki v Novem mestu naredili splav in se z njim vozili po Krki. Toda takšno razpoloženje ni prevladovalo med novim vodstvom italijanske države, ki je tudi v Ljubljanski pokrajini razglasilo vojno stanje. Vse do kapitulacije se je italijanska vojska s še večjo zagrizenostjo borila proti slovenski partizanski vojski.

30. julija so se brigade zbrale za napad na belogardistično in italijansko postojanko v Selih pri Šumberku. Ogrožena postojanka je obvestila sosednje garnizije o koncentraciji partizanskih sil in iz teh so začeli streljati s topovi. Ena od granat je v vasi Gornji Pošumberk, kjer so pripravljali napad, ubila načelnika glavnega štaba Milovana Šaranovića, namestnika političnega komisarja Ivana Kavčiča-Nandeta in komandanta XV. divizije Dragana Jevtića. Padli — vsi trije so bili proglašeni za narodne heroje — so bili 1. avgusta pokopani v bližini sedeža GŠ Slovenije na Kraguljem vrhu na Rogu.

Kljub hudi izgubi so partizani v noči na 31. julij postojanko napadli. Boji so trajali še prek dneva 1. avgusta, nato pa so brigade opustile blokado in odšle na področje Ajdovca.¹⁰

Po stanju na dan 1. avgusta 1943 so imele partizanske enote v Ljubljanski pokrajini naslednje številčno stanje:

Tomšičeva brigada: od 732 partizanov in partizank jih je bilo dejansko v enoti 580. Razlogi zmanjšanega številčnega stanja: 2 mrtva in 154 ranjenih.

Gubčeva brigada: po spisku 631 partizanov in partizank, dejansko 529. 99 borcev in 3 borke so bile v bolnišnici.

Cankarjeva brigada: po spisku je brigada štela 769 borcev in bork, dejansko pa jih je bilo v enotah 581. V bolnišnici je bilo 188 partizanov.

Šercerjeva brigada: po spisku je štela 684 partizanov, v enoti pa jih je bilo 620. Od skupno 64 odsotnih jih je bilo 30 v bolnišnici.

Vzhodnodolenjski odred: od 308 borcev po spisku jih je bilo 299 v enoti, 9 pa v bolnišnici.

Zahodnodolenjski odred: od 157 borcev in bork po spisku jih je bilo v enoti 149.

Številčno stanje prvih slovenskih brigad z obema odredoma je bilo pred odločilnimi dogodki naslednje: po spisku so šteje te enote 3281 partizanov in partizank, dejansko pa jih je bilo 2758. Skoraj za eno brigado, kar 483 borcev in bork je bilo zaradi ran v bolnišnici. Za primerjavo naj bo zapisano, da je italijanska vojska v Ljubljanski pokrajini poleti 1943 štela še vedno okoli 50 000 vojakov, medtem ko je bilo v juliju istega leta v vseh belogardističnih postojankah (107 po številu) 6134 belogardistov.¹¹

Proti brigadam, ki so se po napadu na Sela pri Šumberku zbrale na območju Ajdovca, je poveljnik divizije »Isonzo«, divizijski general Alessandro Maccario, pripravil obsežen načrt, po katerem so hoteli Italijani brigade uničiti. V napad so krenile 4 italijanske kolone (tri od teh so imele v svojem sestavu topove), z nalogo preprečiti preboj partizanov pa so v akciji sodelovali še oddelki garnizij iz Mirne peči, Straže in Dobrniča.¹²

Belogardistična posadka na Rakitni, ki so jo enote 14. divizije napadle v noči na 15. avgust 1943. Tedaj so partizani napadli tudi belogardistične postojanke v Sabočevem, Niževcu, Brezovici in Ohonici

Toda Italijani so udarili v prazno, kajti diviziji sta v noči na 4. avgust to področje zapustili in odšli, v skladu z navodili glavnega štaba Slovenije za primer kapitulacije Italije, na nov teren, kjer je bila njuna glavna naloga »uničenje proge, zaradi preprečevanja hitrega odhoda Italijanov z našega ozemlja in zaradi preprečevanja nemških transportov v severno Italijo«. Gradnikova, Prešernova in Šlandrova brigada so dobile nalogo, da se prebijejo v Ljubljansko pokrajino. Prvima dvema je to uspelo že v prvi polovici avgusta (prišli sta v sestav XIV. divizije), Šlandrovi pa šele v začetku septembra (prišla je v sestav XV. divizije).¹³

Vse do kapitulacije Italije sta diviziji izvajali močan pritisk na glavni komunikacijski žili: XIV. divizija na železnico Ljubljana—Trst in dolensko železnico jugovzhodno od Ljubljane, XV. divizija pa na dolensko železnico in progo Trebnje—Sevnica, kakor tudi na italijanske in belogardistične sile med dolensko železnico in nemško mejo. Tako je Gubčeva brigada v noči na 10. avgust napadla belogardistično in italijansko postojanko v Beli cerkvi. Brigada je do jutranjih ur likvidirala 3 bunkerje, porušila in zažgala most v Gomili, pogorel pa je tudi cerkveni zvonik v Beli cerkvi, ki ga je zadela mina, toda postojanka ni padla.¹⁴

Velik uspeh je dosegel II. bataljon Cankarjeve brigade, ki je 13. avgusta z miniranjem proge Sevnica—Trebnje pri Gomili (odsek Mirna—Trebnje) iztiril potniški vlak z dvema oklepnima vagonoma z italijanskim in belogardističnim vojaštvom. Italijani so imeli 18 mrtvih, 5 ranjenih in 24 pogrešanih. Partizani, med katerimi ni bilo žrtev, so vlak zažgali, civilne potnike pa izpustili. Napadi na to progo so se nadaljevali. Takoj po prvem napadu so začeli Italijani zasledovati partizane in pri Čatežu je prišlo do hudih bojev.¹⁵

Po demonstrativnem napadu na Mokronog v noči na 25. avgust so sledili zadnji boji. V noči na dan pred kapitulacijo Italije je Gubčeva brigada razrušila železniško postajo v Mirni peči in uničila železniške naprave. Iste noči je Cankarjeva brigada uničila belogardistično postojanko v Dolenjih Kamencah in rušila progo med Potočno vasjo in Novim mestom.¹⁶

Že ob predvidenem razpadu italijanske vojske je izvršni odbor OF po padcu fašizma s posebnimi letaki skušal vplivati na italijanske vojake s ciljem, da bi se prenehali bojevati proti partizanski vojski, oz. da bi se skupaj z njo bojevali proti nemškemu nacizmu. Tej akciji se je priključil tudi vodja britanske vojaške misije pri GŠ Slovenije major William Jones, ki je v letaku pozval italijanske vojake in zapeljane belogardiste, naj položijo orožje in se pridružijo partizanom. Ti pozivi, kakor tudi razglašene amnestije ter poskusi vplivanja na Italijane in belogardiste s strani posameznih vojaških enot ali terenskih organizacij OF pred tem pa niso imeli opaznega uspeha. Tako je štab Gubčeve brigade skušal s posebnim razglasom vplivati predvsem na prisilno mobilizirane belogardiste v Žužemberku pred napadom v noči z 21. na 22. december 1942. Razglas je opisoval usodo Suhorja (uničenje v noči s 26. na 27. november 1942) in Ajdovca (11. na 12. december 1942) ter zagotavljal življenje in osebno prostost vsakomur, ki bi se vdal partizanom.

Do italijanske kapitulacije so bili redki primeri predaje oziroma prestopa italijanskih vojakov v partizanske vrste. Izjemen primer predstavlja italijanski dezertir Bruno iz Furlanije, ki se je vključil v Prvo belokranjsko četo in je ob napadu nanjo na Gornjih Lazah v noči z 2. na 3. november 1941 padel.

Konec februarja 1943 se je italijanski podoficir Giovanni Cuccu po poprejšnjem dogovoru s Tomšičevo brigado predal skupaj s posadko iz »bunkerja smrti« v Dobravicah ob progi Črnomelj—Metlika. Partizanom je predal tudi vse orožje: lahki mitraljez, puškomitraljez, 6 pušk, 30 000 nabojev in drugo opremo. Giovanni Cuccu, ki je v partizanih dosegel čin majorja, je bil sprva štabni kurir v Tomšičevi brigadi. Po kapitulaciji Italije je bil v Šercerjevi brigadi, v maju 1944 pa se je z dovolilnico VII. korpusa prek Hrvatske odpravil v južno Italijo, kamor pa je prišel zaradi vojnih razmer šele po končani vojni. Ves ta čas je bil instruktor za minometalce po raznih enotah naše partizanske vojske.

Sredi avgusta je Gubčeva brigada s posredovanjem civilne obveščevalne službe vzpostavila zvezo z italijanskim vojakom iz posadke v bunkerju pri Ponikvah ob progi Mirna peč—Trebnje, 21. avgusta zvečer je prišla patrola II. bataljona Gubčeve brigade do bunkerja in s pomočjo italijanskega vojaka, ki se je nato priključil partizanom, razorožila še preostalih pet vojakov. Gubčevci so zaplenili vse orožje (puškomitraljez, pet pušk in strelivo) in opremo, bunker razrušili in razstrelili del železniške proge.

Dva tedna pred kapitulacijo je iz dragatuške postojanke dezertiral in se vključil v III. bataljon Tomšičeve brigade tržaški seržente Vidari, ki je že nekaj dni po svojem prihodu v partizane sodeloval 26. avgusta v akciji pri Kanižarici, v kateri se je izkazal. Tedaj je del bataljona iz zasede ujel tri Italijane, ki so hodili po vodo. Eden od teh se je takoj odločil za vstop v partizansko vojsko, druga dva pa sta se slečena in brez orožja vrnila v postojanko.¹⁷

Posebnost v odnosih med italijanskimi okupatorji in partizansko vojsko predstavljajo nekajkratni stiki predstavnikov obeh nasprotnih si strani, do katerih je prišlo v bližini Novega mesta in v Beli krajini. Uspeh teh pogajanj — pobudo zanje je dal poveljnik pehotne divizije »Isonzo« general Guido Cerruti — je bil pičel, saj je hotela italijanska stran vsiliti partizanom svoje pogoje, na kar pa partizani, zavedajoč se skorajšnjega italijanskega razpada, niso pristali.

Do prvih pogovorov je prišlo že 9. maja pod Hmeljnikom po posredovanju sekretarke mestnega odbora OF Novo mesto Andreje Ipavec, ki je poleg instruktora IO OF za Dolenjsko Bogdana Osolnika ter političnega komisarja Cankarjeve brigade Jožeta Borštnarja sodelovala v razgovoru z namestnikom poveljnika divizijskih karabinerjev iz Novega mesta marešalom Macerinijem. Sestanek se je končal brez sklepov, saj za to nobena stran ni bila pooblaščenca. Bogdan Osolnik je o vsebini pogovora poročal GŠ Slovenije.

Naslednji sestanek, ki je bil 30. maja pri Dolenjem Kamenju, zaradi podcenjevalnega odnosa italijanskega odposlanca marešala Sinisija, ni dal nobenih rezultatov.

Tomšičeva brigada pri Preserju po napadu na nemški vojaški transport na železniški progi med Borovnico in Preserjem 24. avgusta 1943

Do razgovorov, ki so na široko odmevali med civilnim prebivalstvom na področju Dolenjskih Toplic in Straže, je prišlo 13. junija v Straži brez vednosti izvršnega odbora OF ali GŠ Slovenije. To je bil čas, ko so se partizanske brigade po neuspelem preboju prek Save znašle v okolici Dolenjskih Toplic. Pobudo za ta sestanek je dal načelnik štaba Dolenjske operativne cone Pero Popivoda, ki je v pismu, naslovljenem na komando posadke v Straži med drugim zapisal, da je on sorodnik italijanske kraljice Jelene. V odgovoru, napisanem v italijanskem jeziku, so Italijani sporočili, da pričakujejo partizanske odposlance.¹⁸

12. junija zvečer so odšli v Stražo, oblečeni v najboljše obleke in jahajoč najlepše konje, poleg Pera Popivode še namestnik političnega komisarja cone Dušan Majcen-Nedeljko in obveščevalec cone Franc Krese-Čoban. Še pred njihovim odhodom je bilo sklenjeno, da brigade v primeru, če se pogajalcem zgodi kaj nepredvidenega, napadejo Stražo. Na straškem mostu so jih pričakali oficirji italijanske posadke.

Drugi dan, bila je nedelja, so se pričela pogajanja s komandantom III. bataljona 23. pehotnega polka iz Straže in načelnikom štaba divizije »Isonzo« polkovnikom Ermannom Rossijem iz Novega mesta, ki je sicer prišel na pogajanja z vednostjo XI. armadnega zbora, ni pa imel pooblastil za sklenitev kakršnegakoli dogovora. Partizanski pogajalci so od Italijanov terjali predvsem lepše ravnanje z ujetimi partizani ter s civilnim prebivalstvom, katero trpi od italijanske vojske, ki na pohodih ropa in požiga. Ker so Italijani od partizanov pričakovali razorožitev njihove vojske, so se pogajanja zaključila brez uspeha. Sklenjeno premirje pa je trajalo dva dni. Pero Popivoda je bil zaradi navezave stikov kaznovan z ukorom.

Slavka Kersnikova¹⁹ je o prihodu brigad v Dolenjske Toplice ter o odmevu pogajanj med prebivalstvom zapisala v svoj dnevnik:

»Četrtek, 10. junija 1943

... Nekako okrog polnoči me prebudi ropot na cesti pod oknom. Slišim že znano korakanje, klice, povelja ... In partizani hodijo in hodijo, vedno več in vedno več

jih prihaja ... Po vseh okoliških vaseh se porazdele ... Vso noč je vrvež na cesti, na spanje skoraj ni več pomisliti. Vozovi ropotajo, konji hrzajo, partizani se kličejo, komandanti poveljujejo, vsi ti razni glasovi se spajajo v skupno sliko taboreče vojske ...

Petek, 11. junija 1943

... Vse dopoldne se pestro življenje na cesti okrog nas nadaljuje. Nihče ne sme zapustiti Toplic ... Okrog 7. ure zvečer nas nenadoma preplašijo straški topovi. Z vso ognjeno silo grme njihova žrela proti Toplicam. Ga. doktorjeva (žena dr. Weixla) je še pri nas, z vinsko kapljico si vsi krepimo živce in vlivamo pogum. Tudi partizani pohite vsi v zaklonišča topliških hiš in hlevov. Streljanje nenadoma zopet prestane, kmalu ožive ceste. Partizani se pripravljajo k počitku, očitno ostanejo prek noči še pri nas.

Sobota, 12. junija 1943

... Že se je zvečerilo, luna blesti na nočnem nebu. Vse črno partizanov je na Toplicah. Od vseh strani prihajajo, na trgu, pred gradom se zbirajo. Vsi smo mnenja, da zdaj odkorakajo. Kar pride po cesti ga. Šobarjeva s presenetljivo novico, da so odšli 3 partizani-komunisti v Stražo k Italijanom na neko pogajanje. Skoro neverjetna se nam dozdeva vsa stvar, kar nekam nezaupno zremo vse tri v g. Šobarjevo. Pa pridejo mimo partizani in nam pripovedujejo isto ... Okrog nas pravcato vojaško življenje. Tu se sprehaja gruča čakajočih partizanov, tam zopet stoji druga v pomenku. Po travi na trgu jih leži vseprek na stotine v globokem spanju, pod lipo sredi trga se razlega vesela pesem v angleškem jeziku: partizan-Anglež jo poje našim ljudem. Na pločniku pred restavracijo igra na harmoniko poskočno koračnico. Nad vsemi pa lebdi nestrpno pričakovanje in občutek, da smo ob prelomu novih, boljših časov. Partizani si utrjujejo tla in posegajo že prav zmagovito in vzpodbudno v gradnjo naše zgodovine. Dejstvo, da pogumno zahtevajo sprejem pri okupatorju, potrjuje naša upravičena čustva. Ko so se pismeno dogovorili partizani in Italijani za čas in kraj sestanka, so ob 11. uri ponoči odjezdili trije partizani v Stražo. Ob bunkerju kraj bloka so jih že pričakovali Italijani. Ves oficirski zbor in kraljevi karabinjerji so bili zbrani. Prej pa so odpeljali in poskrili vse topove, vojaki so se razorožili, med Italijani in partizani je bilo začasno premirje. Ob bloku so partizani razjahali, italijanski vojaki so prevzeli njihove konje, partizanski komandant in italijanski oficirji so si segli v roke. Skupaj so krenili prek krškega mostu v hišo, kjer se imajo opraviti razgovori. Ob pol 1 uri ponoči prijaše partizanski sel iz Straže z vestjo, da prenoče njih komandanti v Straži in se razgovori nadaljujejo še v nedeljo dopoldne ob navzočnosti novomeškega komandanta generala ter odposlanca armadnega generala Gambare iz Ljubljane. Istočasno prispo v Toplice partizanski kurirji, da tik za njimi prihaja še nova partizanska brigada. Kmalu zatem prikorakajo nove množice partizanov. V vseh mogočih jezikih se čuje njih petje, govorca. V slovenščini, hrvaščini, srbsčini, italijanščini, angleščini itd. itd. Mule nosijo municijo, komandanti jašejo, vozovi ropotajo, vojaki pojo, harmonike svirajo, tišina noči je izpremenjena v hrup in trušč jasnega dneva. Ob 2. uri ponoči prične odhod partizanov, na vse strani gre njih pot. Do 3.30 stojim ob oknu in opazujem mimohod. Že se svita zora binškošne nedelje, ko ležem k počitku.

Nedelja, 13. junija 1943

V napetem pričakovanju razvoja dogodkov v Straži skoro je minila noč in skoro ni nihče zatislil očesa. Vsi smo bili v mislih v Straži. Ob 7. uri pride pripovedovat naša Mima, da so partizani v Straži spali pri karabinjerjih in so jih italijanski oficirji najljubeznije gostili. Kako se je vse to že razneslo med ljudi, ve samo Bog, toda istina je, da vse Toplice govore le o dogodkih v Straži. V Toplicah je ostalo le malo partizanov, baje so vse brigade porazdeljene po gozdovih okrog Straže ter pričakujejo izid razgovorov ... Ko stopim po maši pred cerkev, že vidim vse tri partizanske komandante na trgu pred gradom. Tudi osedlani konji stoje poleg njih. Torej so se pravkar vrnili. Anica G. mi hiti pripovedovati, da premirje med partizani

Glavni štab NOV in POS je 3. avgusta 1943 ustanovil vojno šolo za partizanske oficirje. Na sliki vidimo slušatelje te šole s predavatelji in vodstvom šole ter oficirji odsekov pri Glavnem štabu NOV in POS na Gričicah na Kočevskem Rogu avgusta 1943

in Italijani še trpi in da zdaj Italijani sami obravnavajo 14 predloženih partizanskih točk. Ga. doktorjeva, ki je pa dopoldne sama bila v Straži, mi pripoveduje in popisuje vtise, ki so jih vtisnili partizani s svojim prihodom v Stražo na tamkajšnjo italijansko posadko in domačine. Že v ranem jutru se je ko blisk raznesla po Straži vest, da so partizani komunisti pri Italijanih. Vse je drlo na cesto, da jih čimprej vidi. Nihče ni mislil na domač opravke v hiši, na kuho itd., vse je samo čakalo in stalo na cesti. In ko so slednjič, v spremstvu celotnega oficirskega zbora prihajali partizani po cesti, da zopet zajašejo svoje konje in se vrnejo na svoje običajno torišče, v gozd, je vanje zapičilo svoje oči sto in sto ljudi. Otrokom so blestele oči navdušenja, marsikaj zaveden Slovenec si je utrnil solzo ganotja, ko je videl mimo korakati naše borce za svobodo. Živeli slovenski borci! Ko so junaki dneva dospeli do žične ograje straškega bloka, so jim italijanski vojaki pripeljali osedlane konje, komandanti so si z italijanskimi oficirji segli v roke, na povelje italijanskih komandantov so jim vojaki nastavili svojo roko za naskok v sedlo, še bežen pogled partizanov na osedlanega konja — jeli vse v redu — en prijem — tu mala korektura — in z elanom so si vrgli puške prek ramen, že so bili na konju. Oblak prahu je zakril poslednji pogled na odhajajoče jezdece. Množica ljudi je še nekaj trenutkov zrla za odhajajočimi borci, nemo zrla za njimi, nato pa si vzhiceno dala duška svojim čustvom. Kritika in komentarji so jih zaposlili prek vse te pomembne binkoštnedelje. Tudi v Toplicah je že zavlada la vse popoldne dobra volja. Do 5. ure popoldne sem bila pri G., kjer sem v veseli, zanimivi družbi poslušala petje krasnih partizanskih pesmi...«

Samovoljno navezovanje stikov s ciljem sklepanja premirja z Italijani se je končalo s smrtno kaznijo za Vida Radeja, ki je 28. junija²⁰ prišel v Črnomelj in se Italijanom predstavil za parlamentarca. Baje so ga Italijani peljali na poveljstvo divizije »Lombardia« v Karlovac. Naslednji dan so Radeja, na presenečenje in jezo črno-

maljskih belogardistov, Italijani odpeljali v avtomobilu do vasi Kočevje pri Črnomlju, kjer so ga zapustili. Po spopadu pri Bojancih je general Scipione v poročilu poveljstva pehotne divizije »Lombardia«²¹ ki je bilo poslano štabu XI. armadnega korpusa, zapisal: »... Šest naših pogrešanih vojakov je komandant Tomšičeve brigade zaslíšal in nato poslal nazaj z naročilom, naj poveljniku črnomaljskega sektorja sporočijo, da so partizani ustrelili namestnika komandanta 1. bataljona Radeja, ki ga omenjam v svojem poročilu št. 02/I/3435...«

Do dveh sestankov je prišlo z generalom Cerrutijem v Srebrničah, vasi v bližini Novega mesta ob cesti proti Dolenjskim Toplicam. Prvi je bil sredi julija. Pogajal se je Bogdan Osolnik, za tolmača pa je bil Stane Kraševac-Albin. General si je prizadeval, kakor tudi drugi pogajalci pred njim, da bi si zagotovil varnost za prometne zveze, za protiuslugo pa bi Italijani prenehali zasledovati partizane na ozemlju, odmaknjenem od teh zvez. Njegov predlog je bil zavrnjen. Dogovorili pa so se glede ravnanja z ujetniki in ranjenci ter o naslednjem sestanku, do katerega je prišlo 12. avgusta. Poleg Bogdana Osolnika in Staneta Kraševca-Albina sta bila prisotna tudi Dušan Kveder-Tomaž kot zastopnik GŠ Slovenije in major William Jones. O tem srečanju, na katerem so zopet dosegli soglasje glede ravnanja z ranjenci in ujetniki, je naslednji dan poročal Boris Kidrič na seji izvršnega odbora OF. Edvard Kocbek je zapisal (Listina, str. 211): »... Zato pa se je zataknilo vprašanje glede skupnega nastopa zoper Nemce, ki smo ga postavili že na prejšnjem sestanku. Cerruti je bil zelo ovinkarski, dejal je, da je predvsem vojak, ki je zvest novi vladi maršala Badoglija, in da bo storil le to, kar bo zahteval od njega vrhovni poveljnik. Če pa bi se zgodilo, da bi jih Nemci iznenada napadli, bodo takoj prešli v protinapad in se povezali s partizansko vojsko... Partizanska odposlanca sta tedaj generalu povedala osem točk, ki so vsebovale naše pogoje, in te točke so jasno govorile, da je Italija že premagana država, da se mora v svojo korist odtrgati od Nemcev in da mora čimprej zapustiti zasedeno slovensko ozemlje ter orožje oddati partizanom, ki so edini predstavniki boja zoper okupatorje. Major Jones se je s točkami strinjal...«

Do nadaljnjih razgovorov z generalom Cerrutijem ni prišlo, čeprav je bil na njegovo prošnjo že določen kraj sestanka, ker so se odposlanci zgrešili. Tudi namera, da bi prišli partizani na pogovore v Novo mesto, se ni uresničila, ker je Italija prej kapitulirala oz. do razgovorov je prišlo, toda 10. septembra, ko so partizanski pogajalci z majorjem Jonesom od generala Cerrutija terjali izročitev vsega orožja in druge vojaške opreme.²²

Brezpogojna kapitulacija italijanskih oboroženih sil je bila objavljena 8. septembra zvečer. Divizija »Isonzo« oz. štab divizije jo je dočakal v Novem mestu, saj za izpolnitev ukaza štaba XI. armadnega korpusa o premestitvi pehotnih divizij »Isonzo« in »Lombardia« ni bilo več časa. Po tem ukazu bi se morala divizija »Isonzo« zbrati v coni Postojna, na njeno dosedanje ozemlje pa bi prišla omenjena divizija.

(Nadaljevanje)

Opombe

¹ Zbornik VI-6, dok. 130.

² Zbornik VI-6 dok. 33 in 131.

³ Zbornik VI-6, dok. 137.

⁴ Zbornik VI-6, dok. 72: Iz borb in življenja prvih štirih slovenskih brigad.

⁵ Zbornik VI-6, dok. 135.

⁶ Zbornik VI-6, dok. 39; Kraigher Boris: Divizije, dokaz moči slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Slovenski poročevalec, 25. avgust 1943.

⁷ Metod Mikuz, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, II. knjiga, str. 264.

⁸ Zbrano gradivo v Dolenjskem muzeju.

⁹ Zbornik VI-6, dok. 50, 64, 152, 153, 154, 164; Zbrano gradivo v Dolenjskem muzeju.

¹⁰ Zbornik VI-6, dok. 161; Kocbek E.: Listina, str. 186 in 188.

¹¹ Zbornik VI-6, dok. 66; Ferenc T.: Kapitulacija Italije, str. 51 in 182.

¹² Zbornik VI-6, dok. 163.

¹³ Zbornik VI-6, dok. 52; Ferenc T.: Kapitulacija Italije, str. 119.

¹⁴ Zbornik VI-6, dok. 55 in 168.

¹⁵ Zbornik VI-6, dok. 57, 171, 173 in 187.

¹⁶ Zbornik VI-6, dok. 200 in Zbornik VI-7, dok. 109.

¹⁷ Zbrano gradivo v Dolenjskem muzeju; Zbornik VI-7, dok. 109; Sattler M.: Kolon Giovanni Cuccu je partizanski major Ivo. Nedeljski dnevnik, 1. avgust 1971, št. 206 in naslednje.

¹⁸ Slavka Kersnik, Dolenjske Toplice, ustni vir.

¹⁹ Upokojena učiteljica Slavka Kersnik, hči pisatelja Janka Kersnika, je bila 6. julija 1941 pregnana s svojega doma, gradu Brda pri Lukovici, v Ljubljano. Vojno je preživela pri svoji sestri v Dolenjskih Toplicah. Od 17. maja 1942 pa do osvoboditve je v svoj dnevnik zapisovala vse pomembnejše dogodke na področju Dolenjskih Toplic. V tem času je tudi sama podpirala partizansko vojsko, po I. kongresu Slovenske protifašistične ženske zveze sredi oktobra 1943 v Dobrniču je postala najprej članica, nato pa tajnica krajevnega odbora AFŽ v Dolenjskih Toplicah.

²⁰ Datum Radejevega prihoda v Crnomelj (to je potrebno omeniti zato, ker je v »Crnih bukva« na strani 214 datum nepravilen, kar so nekateri povzeli), kakor tudi datum njegove smrti se da ugotoviti po dnevniku Ivana Pirnata iz Crnomlja. V njem je 13. julija zapisal, da so partizani parlamentarca, ker je delal na lastno pest, 3. julija ustrelili. Ni pa jasno, kateri partizanski enoti je Vid Radej pripadal, kajti poleg zapisanega velja omeniti naslednje: Janez Vitkovič ima v knjigi Bela krajina skozi viharje k svobodi navedeno, da je bil omenjeni partizan II. bataljona Belokranjskega odreda. Tomšičeva brigada pa je prišla v Belo krajino šele po napadu na italijansko in belogardistično postojanko v Predgradu, ki je bil v noči na 29. junij.

²¹ Divizija »Lombardia« (73. pehotni polk s tremi bataljoni) je zamenjala v večjem delu Bele krajine enote divizije »Isonzo« v marcu 1943. Ferenc Tone, ustni vir.

²² Poleg sprti omenjenih virov je bilo za prikaz pogajanj uporabljeno še: Pirkovič Ivo: Diplomacija v gozdu. TI 1957, št. 22—27; Pirnat Ivan: Kronika, Dolenjski muzej; Kocbek: Listina, str. 91, 249; Zbornik VI-6, dok. 135.

Kragulj

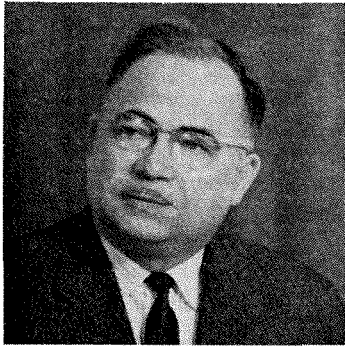
Dušan Mevlja

*Partizan Kragulj iz tretje čete,
mlad silak, a z žalostjo v očeh.
Kdo iz tvojih usten ukral je smeh?
Tiho, vpraševati ga ne smete!*

*Mrk je, redkokdaj spregovori.
Karabinka zanj le v ognju poje.
Z njo za mater, ki so beli psi
ubili jo, vihrata v nove boje.*

*Dom požgan, družina izseljena.
Hej, Kragulj je planil v svetlo noč,
duša z mržnjo strašno prepojena.
More ustaviti kdo tako moč?*

*Joj, kako je lep, kako odločen,
kot puščica ostra v cilj uprt.
Vzdignil silno je roko, mogočen.
Kaj bi njemu, uboga starca smrt.*

Rab 1943

France Šušteršič

Nasilje

fašizma

Ko se lotevam pisanja o koncentracijskem taborišču na otoku Rabu leta 1943, nimam pred seboj skoraj nobenih pisanih dokumentov. Večina le-teh se je namreč izgubila med nemško ofenzivo v jesenskih mesecih tega leta. Tudi ni moj namen, da bi napisal suhoparno dokumentarno poročilo, temveč bi rad povedal, kako sem to usodno leto doživljal kot eden izmed nešteti internirancev v tem taborišču in kot čisto navaden član osvobodilne organizacije, taboriščne osvobodilne fronte.

Najprej se seveda zvrstijo pred mano prizori iz predhodnega leta, iz leta 1942, ko sem konec julija prišel med brezpravno rajo v taborišče in v naslednjih mesecih prestajal v njem peklenski crescendo gorja in nasilja.

Za osvežitev spomina odprem Zbornik fotografij iz NOB slovenskega naroda 1941—1945, 1. knjiga, ki zajema obdobje marec 1941—november 1942. Na straneh od 400 do 406 je več slik z otoka Raba in koncentracijskega taborišča, ki so vsaka po svoje zanimiva in pretresljiva. Zazrem se v fotografijo starega dela rabskega mesteca z obzidjem, kjer je napisano z ogromnimi črkami: CREDERE, OBBEDIRE, COMBATTERE¹. Ko se je ladja z nami, interniranci, vročega julijskega dne bližala rabskemu pristanišču, je bil ta napis prvo, kar nas je grozeče presunilo. Saj smo ga videli že drugod, a tukaj so se nam zdele črne črke znanilke zla, temna slutnja skorajšnje prihodnosti. Ta slutnja je postala še bolj določna, ko smo se izkrcali in se srečavali s sočutnimi pogledi redkih civilistov na obali. Vsi so samo gledali in molčali, medtem ko so naš spreved zastražili vojaki, tekali naokrog in nas skušali postrojiti: »Tre per tre! Tre per tre!«²

Naš spreved se je žalostno vil proti zahajajočemu soncu in se srečaval z dolgimi, turobnimi sencami. Pred očmi mi je še vedno lebdela srednja beseda iz napisa na rabskem obzidju: OBBEDIRE.

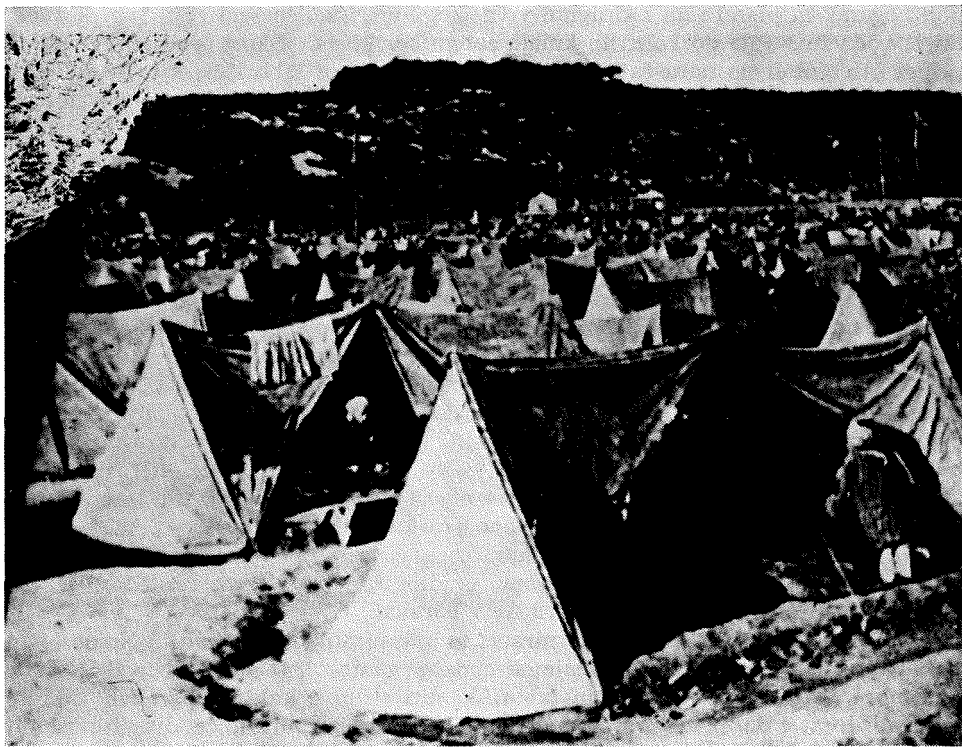
Naslednja slika predstavlja mehko vzvalovano, dolgi preprogi podobno polje, kopenski podaljšek zaliva, ki so ga fašistični oblastniki izbrali, da bi tod uresničevali nad nepokornim ljudstvom staro osvajalsko geslo: VAE VICTIS.³

Kakšno je bilo taborišče od daleč, vidimo na drugi fotografiji, ki je bila posneta z bližnjega grička: šotor pri šotoru v dolgih, ravnih vrstah, kot bi se na ravnini utaborila vojska na dolgem pohodu. Če pa malo bolje pogledaš, vidiš okrog te množice vojaških šotorov gosto ograjo iz bodeče žice, ob nji stražne stolpe in med šotori nekaj mlahavih postav — nad vso to podobo pa velik drog z italijansko zastavo.

¹ Verovati, ubogati, boriti se (eno izmed Mussolinijevih gesel).

² Po tri in tri.

³ Gorje premaganim!

Ženski del koncentracijskega taborišča na Rabu, kjer so bili tudi otroci in starci. Šotore so začeli podirati in preseljevati interniransko rajo v barake ter bolnišnice šele konec januarja 1943

Pri tem drogu je nešteto krat stal taboriščni komandant, karabinjerski polkovnik Vincenzo Cujuli, in se oziral po taborišču kakor volk, ki mu ne more pobegniti nobena žrtev. Gledal je, kako se gnetemo okrog kotlov in se obupno pehamo za zajemalko mineštre, kako se v človeku, ki tu ni bil več človek, temveč »individuo«, prebujajo živalska slaba po samoohranitvi in kako v tem nečloveškem boju venejo in umirajo stotine nesrečnikov kakor bilke v jesenski zmrzali. Grafikon umrljivosti, ki sva ga skrivaj sestavljala s sotrpinom dr. Stankom Kovačičem, se je dvigal sunkovito, kakor glava kobre pred piščaljo brezčutnega fakirja. Uvertura v ta grozljivi crescendo je bilo umiranje najnedolžnejših otrok... In vsa italijanska vojska na otoku — štela je okrog 2000 mož — je razen redkih izjem mirno gledala, kako umirajo otroci, žene, starci, ob nedeljah pa je strumno stala pri maši, ki jo je daroval vojaški kurat. Redke izjeme med pripadniki italijanske vojske, ki so si upale naglas obsojati surovo fašistično pravico — tak je bil zlasti neki sergente Trevisan — so morale kmalu zapustiti otok. Morda se je še marsikomu oglašalo v srcu sočutje, pa si ni upal z besedo na dan, ker ga je bilo strah fašistične oblasti, utelešene na tem otoku v osebi slokega polkovnika, čigar poteze na obrazu so spominjale na Mefista. Le-ta je včasih zajahal iskrega belca in odjezdil med bedna taboriščna bivališča... kot jih prikazuje naslednja slika: šotor pri šotoru in pod njimi plesniva slama, cunjje, borni ostanki življenja v domovini. Okrog šotorov so skopani »obrambni jarki«, ki so preprečevali, da bi voda ob nalivih vdrla na ležišča. Toda v noči od 28. na 29. september 1942 ti jarki niso nič zalegli. To je bila noč strahu in groze: nad kamporsko dolino se je utrgal oblak, z bregov je prihrumela voda in poplavela obe taborišči. Dobro se spominjam tistih trenutkov: najprej sem začutil vodo pod hrbtom, nato

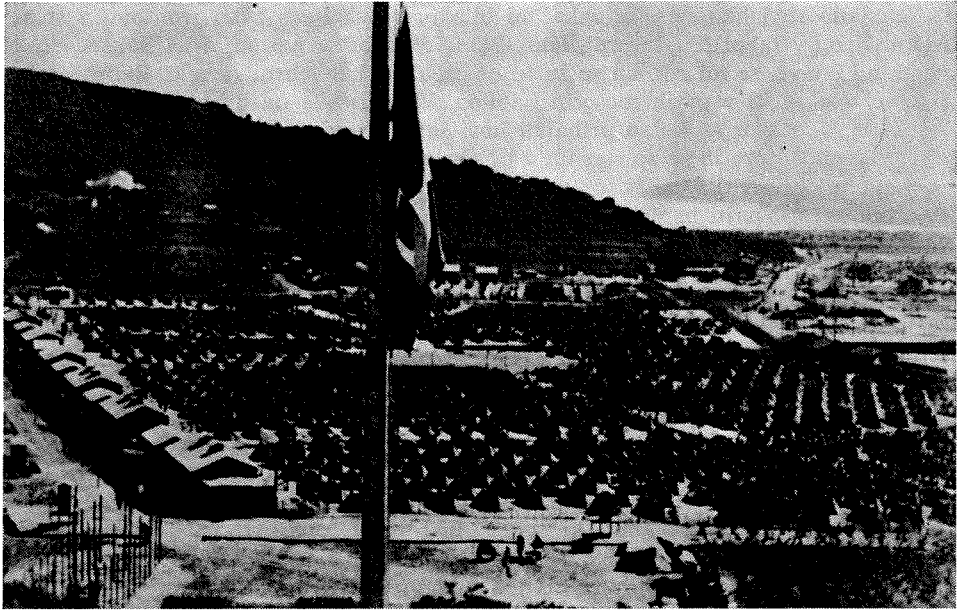
pod nogami, in planil sem z drugimi vred iz šotora; preden sem rešil svoj kovček, mi je voda že segala do kolen in kmalu zatem čez kolena. Skozi črno temo smo se pehali in čofotali po naraščajoči vodi proti južni strani taborišča, kjer je bil svet malo višji, in se ustavili pri kuhinjah. Stisnili smo se pod streho in preždeli noč ob kupu zelja, ki ga zjutraj ni bilo več: pohrustali smo ga kakor lačni junci. Stražarji so se takrat potuhnili, pa tudi če bi streljali na nas, ne bi mogli preprečiti »požrtije«. Medtem smo se pogovarjali, kakšna hudina mora biti šele tam doli, v drugem taborišču, ko je že tukaj taka povodenj. Drugo taborišče je bilo namreč na precej nižjem svetu, zato je bila povodenj ondod še mnogo hujša. Ubogim materam je voda vse odnesla, otroci so se utapljali, bilo je kot na sodni dan. Množica je navalila proti izhodu, oficirjem se je zasmilila in so ji dovolili izhod na varno, toda na povelje komandanta Cujulija so jo nagnali nazaj. Zjutraj je bilo taborišče eno samo bedno razdejaje. Ko je posijalo sonce, so se družine vrnile k svojim polomljenim šotorom ter si začele sušiti slamo in borna oblačila. Nenadoma pa je prijezdil Cujuli na svojem belcu in ukazal s sikajočim glasom: »Naredite red, vse je treba spraviti nazaj pod šotore!« In vojaki so nato z naperjenimi puškami drveli od šotora do šotora, po taborišču so se razlegali vreščéči ukazi: »Via, via!«

Med naslednjimi slikami vzbujajo pozornost tiste, ko interniranci in interniranke prihajajo s culami na hrbtih v sprejemno (razkuževalno) taborišče, tista, ki predstavlja vojaka s čelado na glavi poleg težkega mitraljeza in žarometa na vzpetini ob taborišču št. I, tista, kjer interniranci gradijo »trg lakote«, pa naslednji dve, ki predstavljata internirance in interniranke v barakah.

Stoj, tu pa nekaj ni v redu! Interniranci in interniranke v barakah... Na naslovnih strani zbornika je navedeno, da zajema obdobje marec 1941—november 1942. Toda novembra 1942 ni bilo v rabskem taborišču niti sledu o kakšnih barakah, kjer bi prebivali ljudje. Barakam so bile podobne le kuhinje in umivalnice, drugih poslopij ni bilo. Kdaj so šele začeli graditi barake! Šele leta 1943 — dobro se spominjam, da so se prvi interniranci vselili vanje šele v začetku februarja... Predstavitev internirancev in internirank v barakah v časovnem obdobju do novembra 1942 torej ne ustreza resnici! Z gotovostjo trdim: če bi bili interniranci že novembra oz. pred novembrom 1942 živeli v barakah, bi bila umrljivost v taborišču veliko manjša, saj jih ni izmozgavala samo lakota, temveč tudi gola zemlja, ki so na njej ležali, pa mrčes, ki se ga v tako obupnih razmerah ni bilo moč očistiti.

Triinštirideseto leto se je začelo tako, kot bi se po divji bitki začel nov dan. Vsepovsod si videl izmozgane postave, izpod šotorov so vsako jutro odnašali mrličé, žaromet je ponoči še zmeraj tipal po taborišču, ki je bilo podoba nepopisnega trpljenja in bede — a vendar je bilo čutiti v ozračju nekaj svežega, kar je vzbujalo v srcih rahlo upanje. Novice z domačih in svetovnih bojišč so si utirale pot tudi v taborišče, čeprav je bilo ograjeno z gosto bodečo žico in zastraženo kot menda nobeno drugo v Evropi. Prihajale so prek članov partijske organizacije Raba, ki je bila povezana s partijsko organizacijo taborišča; kdor je znal brati »med vrsticami«, je lahko marsikaj razbral tudi iz kakšnega italijanskega časnika, če mu je slučajno prišel v roko; marsikaj so zvedeli tudi tisti, ki so hodili na delo zunaj taborišča in tam prišli v stik z domačini; marsikaj so zblebetali tudi sami Italijani. Poprejšnji naduti »vinceremo« je začel bledeti, namesto o zmagah so naši »angeli varuhi« govorili o težavah in marsikdo izmed njih je odkrito priznal: »Andiamo male anche noi.« (»Tudi nam gre slabo.«)

Iznenada se je razvedelo, da bodo začeli graditi barake. Prišli so zastopniki nekih italijanskih podjetij in začeli iskati med interniranci inženirje in gradbene tehnike. Tej novici je kmalu sledila druga: hrana bo boljša, hlebčki bodo večji. To se je res kmalu uresničilo, mineštra je postala gostejša in hlebčki zajetnejši, na začetku smo dobili celo malo marmelade in črnega vina. Medtem se je vse križem začelo popisovanje, bolne in onemogle so začeli voziti v mestece Rab, v hotele, ki so bili vse dotlej prazni — zdaj pa so jih spremenili v »okrevališča«. Mnogim trpinom seveda

Moški oddelek koncentracijskega taborišča na Rabu, kakršen je bil od poletja 1942 do februarja 1943: mesto šotorov, fotografirano z grička, kjer je bila italijanska komanda

tudi to ni pomagalo in so namesto v taborišču pomrli v hotelih — za posledicami stradanja in bede...

Spet popisovanje in prebiranje. Kaj naj pomeni? Zvedeli smo, da sestavljajo transporte, ki bodo zapustili taborišče. Kam pojdejo? Tega ni vedel nihče. Če je kdo o tem vprašal kakšnega Italijana, je dobil medel odgovor: »forse in Italia, forse a casa« (morda v Italijo, morda domov). Tisto »a casa« je imelo tedaj magičen prizvok in mnogi so začeli res verjeti, da pojdejo domov. Spominjam se, da sva takrat z dr. Stankom Kovačičem marsikomu govorila, naj ne bo naiven: če Italijani sestavljajo transporte kar takole, »na oko«, jih ne sestavljajo zato, da bi ljudi poslali domov, temveč zato, da jih bodo poslali drugam, v druga taborišča. Kljub temu so se tovariši množično prijavljali za te transporte in marsikdo je dejal: »Tudi če gremo v drugo taborišče — slabše kot je tu, ne more biti nikjer.« Kasneje smo zvedeli, da so jih res odpeljali v druga taborišča: v Gonars, Padovo, Renicci. Tisti pa, ki se nismo marali prijaviti, smo se tolažili z mislijo, da smo na svoji zemlji, čeprav daleč od doma: laže bo priti domov od tod kot pa iz notranjosti Italije. (Po kapitulaciji Italije se je pokazalo, da smo imeli prav.)

V to obdobje sodi najpomembnejši dogodek našega odpora proti zatiralcem, ki je pomenil začetek priprav na naš veliki dan. Ta dogodek sem doživel takole:

Nekega dne v januarju 1943 se mi je zvečer na sprehodu pridružil Jože Rankel in mi zaupal, da je bila pred kratkim osnovana organizacija Osvobodilne fronte za celotno taborišče; njen namen da je pripraviti internirance na odločilne dogodke, ki se nezadržno bližajo; nanje da se moramo pripraviti politično in vojaško. To naj sicer obdržim zase, je dejal, saj mora organizacija ostati v strogi tajnosti. Tako sem bil posvečen v skrivnost, ki pravzaprav ni bila več skrivnost, saj si mnogim internirancem že z obraza bral, da se je v taborišču nekaj premaknilo in da doživljajo notranji preporod. Apatičnost je začela kljub nepopisni bedi izginevati, volja do življenja, ki so jo bili mnogi že izgubili, se je začela vračati.

Marsikdo se lahko vpraša, zakaj ni bila organizacija s tako frontovsko širino ustanovljena v taborišču že prej, leta 1942. Ne da bi se naslanjal na kakšne dokumente ali izjave, se mi zdi, da so za to obstajali dokaj tehtni razlogi. Rabsko taborišče je bilo zlasti v prvih mesecih babilon, kjer so bile na dnevnem redu selitve iz sektorja v sektor — ko so prihajali novi interniranci, so jim morali »stari« prepuščati svoje šotore in se sprijazniti z novimi »položaji«, ženske, otroci in starci pa so se morali preseliti v posebno taborišče, kilometer ali dva stran. V tem babilonu se je bilo težko znati in zagotovo vedeti, »kdo je kdo«. Iz nekaterih krajev so okupatorji pripeljali sèm samo osumljence, večidel moške, iz drugih pa vse od dojenčkov do starčkov, cele družine, pa tudi precej takih, ki so bili v seznamih označeni kot »protettivi« (zaščiteni), za razliko od nas drugih, ki smo bili »repressivi« (poslani v taborišče za kazni). Nikomur pa nisi bral na obrazu, ali je »protettivo«, zakaj v taborišču niso bili taki deležni nobenih posebnih ugodnosti: jedli so enako mineštro kot mi, ležali so pod šotori kot vsi drugi. Prepoznal si jih lahko edino po tem, če so preklinjali komuniste in partizane, ki da so krivi vsega tega gorja, ali pa so pri italijanskih oficirjih v posameznih taboriščnih sektorjih protestirali, zakaj doživljajo enako usodo kot vsa druga množica, čeprav so šli »pod zaščito«.

Razen teh pa se je znašlo v taborišču tudi nekaj partizanskih dezertterjev, bivših pripadnikov partizanskih enot, ki so se med roško ofenzivo vdali okupatorjem. Nekateri izmed njih so na druge internirance vplivali zelo negativno, ker so na vse pretege osirali partizane, njihovo življenje in moralo. Tipičen primer takšnega dezertterja je bil Ernest Senčar iz Ljubljane, eden izmed tistih, ki so jih bili partizani rešili internacije z napadom na vlak pri Verdu; postal je partizan (seveda po sili), toda med roško ofenzivo je izdal Italijanom partizansko bolnišnico na Ogancih pri Loškem potoku in se dal odpeljati na Rab. Tu je strahovito udrihal po partizanih in jih slikal kot nekakšne rokovnjače brez vesti, ki jim je že odklenkalo. (O tem, da je izdal partizansko bolnišnico, sem zvedel šele leta 1944, ko ga je med partizani na Dolenjskem nekdo razkrinkal in ga je nato partizansko vojaško sodišče obsodilo na smrt.)

V prvih mesecih svojega obstoja je bilo torej rabsko taborišče podoba nepopisne zmešnjave, kjer so si zaupali le ožji znanci in kjer si veliko tvegalo, če si odkrito obsodil zločinsko fašistično vladavino. Interniranci so bili zvečine s podeželja, delavcev je bilo razmeroma malo, komunistov in skojevcev pa le nekaj. Slednji so se lahko povezovali in delovali le v ozkem krogu, možnosti za širšo organizacijo so rasle počasi in so dozorele šele na začetku leta 1943, ko je bilo že dokaj jasno, kdo je med interniranci »bele barve«, kdo je prišel »pod zaščito«, kdo je in kdo utegne biti vohun itd. (Takrat smo na primer že vsi vedeli, da je med nami najpodlejši okupatorjev hlapec in vohun Mohar iz okolice Novega mesta, ki pa je živel v taborišču kot »enak med enakimi« in mu po videzu ne bi nihče prisodil, da je zločinec.)

Organizacija OF v rabskem taborišču pod vodstvom taboriščne partijske organizacije, ki so ji pomagali sektorski zaupniki, je pokazala svojo učinkovitost in trdnost že s tem, da ni zanjo zvedel nihče izmed vohunov in dvomljivih elementov, čeprav je bila že od začetka zelo dejavna in kmalu razpredena po vseh sektorjih in »desetinah« (enotah, po katerih se je delila hrana in so bile nekakšna osnova taboriščnega reda). Med mnogimi, ki smo bili v nji povezani, je bila kmalu »javna tajnost«, da je njeno vodstvo v prvem taboriščnem sektorju, da je njena glava Jože Jurančič (sekretar partijske organizacije), da vodi vojaške priprave France Potočnik itd. — a vendar ni okupator vse do svojega poraza tega nikoli zvedel.

O učinkovitosti osvobodilne organizacije priča med drugim tole. Po naročilu odbora OF smo nekoč tisti njeni člani, ki smo delali v sektorskih pisarnah, objavili, da pojde domov vsakdo, ki se prijavi v belo gardo. Tako navodilo da smo dobili s komande. Res se jih je nekaj prijavilo — toda le kakšnega 1,5 odstotka celotnega števila internirancev. Tako je bilo vodstvu popolnoma jasno, da je ogromna večina internirancev na strani OF, pa tudi, koga se je treba varovati, kdo utegne biti vohun.

Prihod internirancev v taboriščno »sprejemnico«

Zima je šla h koncu, na otoku je bilo spet topleje. Podoba taborišča je bila zdaj precej drugačna. Šotori so izginili, namesto njih so zrastle barake s pogradi. Taborišče je dobilo tudi zidana stranišča — namesto prejšnjih jam, kjer smo bili med opravljanjem potrebe vsej okolici na ogled.

V taborišču nas je bilo veliko manj kot na začetku leta. Ene so odpeljali v druga taborišča, druge v bolnišnice, precej jih je pomrlo, nekaj majhnih skupin pa so spustili domov. Te skupine so bile sestavljene zvečine iz tistih, za katere je posredovala kvislinška gospoda v domovini, ker je upala, da se bodo priključili beli gardi (pri čemer pa se je precej uračunala). Nekoč mi je slučajno prišlo v roke pismo, ki ga je poslal neki belogardistični komandir svojemu bratu, internirancu. Med drugim sem prebral tole: »...sem vse tako uredil, da prideš v kratkem domov, da se nam pridružiš v boju proti partizanskim banditom in boš oborožen do zob.«

Nekega večera, ko je hrup v taborišču že potihnil, je moj sosed dr. Stanko Kovačič napeto prisluhnil v temo. Iz karabinjerske barake onkraj žice je bilo slišati radio. Lahki glasbi so sledila poročila. Napel sem ušesa, a nisem znal toliko italijanski, da bi lahko razumel, za kaj gre. (Dr. Kovačič pa je znal dobro italijanski, saj je študiral v Bologni.) Večkrat sta se ponovili besedi Russia in Stalingrado.

»Kaj je?« sem ga vprašal, ko je radio utihnil.

»Konec,« je odgovoril.

»Kakšen konec?«

»Nemčija in Italija sta v Sovjetski zvezi doživeli tak poraz, da si ne bosta več opomogli. To je začetek konca. Lahko si misliš, kako je z njimi, ko kljub svoji napihnjeni propagandi ne morejo zmolčati poraza pri Stalingradu!«

Novica o tem se je naslednje dni hitro razširila. Obrazi izmозganih trpinov so sijali v zadovoljstvu. Da bi le dočakali pomlad ...

Kaj vse se je godilo pod šotori, ki smo jih zdaj podrli! Tu smo prestajali vročino, mraz, se borili z mrčesom, gledali umirati svoje tovariše in videli v njihovih izpitih

obrazih svojo lastno podobo... in vsak se je spraševal, kdaj bo prišel na vrsto, če bo šlo tako naprej, če se ne bo nič spremenilo. In zdaj se je res nekaj spremenilo. Vse, kar se je dogajalo, smo občutili kot odmev zmag zavezniškega orožja, h katerim so prispevali svoj delež tudi naši partizani, in čedalje bolj nas je prevzemala želja, da bi se tudi mi kmalu pridružili partizanom z orožjem v roki. Ko ne bi bilo okrog nas morja!

Ob takih razmišljanjih se nam je znova in znova vračala misel k našemu taboriščnemu vodstvu, k partijski organizaciji in izvršnemu odboru OF, ki da gotovo iščeta stike s partizanskim poveljstvom na kopnem in načrtujeta pot v svobodo. Nismo se zmotili.

Odporniška organizacija je bila kmalu v taboriščnem obsegu nekakšna »država v državi,« kot je bila Osvobodilna fronta v Sloveniji. Od interniranca do interniranca so nevidno tekla navodila za razne akcije, zaupniki so pojasnjevali mednarodne politične razmere, zbirali so se pevci in nastopali ob večerih kakor na partizanskih mitingih. Na vsem lepem smo skoraj vsi znali prepevati takratne partizanske pesmi: Kosec koso brusi, Nabrusimo kose in druge. Po taki nevidni poti je prispel med nas celo zvezek, kjer so bile prepisane nekatere borbene pesmi Mateja Bora. Nikoli ne bom pozabil, s kakšnim navdušenjem smo jih brali in kako nas je razvnela njihova bombastična metaforika. Odporniška organizacija si je počasi podrejela tudi notranjo taboriščno upravo. Med drugim so njeni člani organizirali razdeljevanje paketov, kar je bilo velike važnosti, saj je paket od doma marsikomu pomenil rešitev. Pri tem se je izkazal zlasti Rado Pušenjak. Pot paketov do internirancev se je skrajšala, razdeljevanje — če odštejemo karabinjersko kontrolo — je potekalo v redu, od doma poslana živila niso več plesnela v skladiščih.

Paketi pa niso bili pomembni samo zaradi hrane, ki je bila v njih, marveč tudi zato, ker so pomenili neposredno vez z domovino. Kruh od doma je bil zdravilo! S kruhom in drugimi živili je včasih prispelo v paketu tudi pisemce, droben listič, skrit v sredici, moki, kakšni špranji itd. (Na tem mestu moram omeniti svojo pokojno mater, ki je v vsak poslani mi paket skrila pismo: našel sem ga za stičnim robom kartonske škatle, ki je bila osnovno ogrodje paketa. Vsa ta pisma so bila prava uteha in spodbuda — ne samo zame in mojega brata, marveč tudi za druge, ki sva jim jih prebrala oziroma povedala njihovo vsebino. Med drugim nama je mati pisala, da je bela garda v bližnji postojanki na slabem glasu in da pri takih ljudeh ne mara prositi za naju. »Kar potrpi še malo, vsaka pesem se spôje, pa se bo ta tudi!«)

Iz tistih dni mi je najbolj ostala v spominu Velika noč — ne kot verski praznik, marveč kot nadebudno doživetje po hudih preizkušnjah. Taborišče tedaj ni bilo več podoba obupa, navdajalo nas je praznično razpoloženje, veselili smo se, kot se veseli bolnik, ki je za las ušel smrti. Tu in tam so interniranci prepevali ob litru vina, ki so si ga kupili v kantini ali pritihotapili od zunaj. Bilo je, kot da bi nas pomlad čisto prerodila. Zdaj smo bili že trdno prepričani: če smo prestali najhujše in ostali živi, bomo dočakali tudi konec fašistične vladavine in se vrnili v domovino. To upanje nam je podžigalo tudi tajno organiziranje udarne enote, ki naj bi nastopila v odločilnih trenutkih in preprečila morebitne likvidatorske nakane fašistične komande. Povsem smo zaupali svojemu vodstvu.

Te vere v prihodnost nam niso omajale niti vesti, da gradijo za bližnjim gričkom velika kamnita poslopja. Interniranci, ki so prihajali odondod z dela, so pravili, da bo tam nekaj velikega — morda bolnišnica, morda jetnišnica ali kaj podobnega. Kaj pravzaprav gradijo, ni nihče zvedel, vsaj uradno ne. Ko smo o tem ugibali, smo si bili edini, da namerava fašistična Italija zgraditi na Rabu stalno kaznilnico za nepokorno slovensko in hrvatsko ljudstvo, kaznilnico, kjer bi bile razne delavnice in obrati s suženjsko delovno silo. In to so gradili spomladi in poleti 1943, ko je bilo že vsakemu pametnemu človeku (tudi iz vrst italijanske vojske) jasno, da ni več daleč dan poloma, kapitulacije! Fašistični birokratski stroj je pač še zmeraj deloval in se ni ustavil niti po odstranitvi Mussolinija.

Interniranci na Rabu tlakujejo »trg lakote«

Konec fašističnega režima smo čutili kot posledico porazov vojaških sil osi na vseh frontah. Na Rabu se ni zaradi tega na videz nič spremenilo; še vedno nas je stražila posadka nad 2000 mož, še vedno so nas vsak dan natančno preštevali in ponoči tipali po taborišču z žarometom itd. Toda iz pogovorov vojakov in nižjih oficirjev si zlahka razbral, da je le še malo takih, ki bi verjeli, da bo ta vojna za sile osi zmagovita in da bo Italija do kraja vzdržala v njej ob strani Nemčije. Čedalje bolj je bilo čutiti med njimi strah pred bližnjo prihodnostjo. Marsikdo, ki nas je poprej posmehljivo gledal kot »individue« in »cruche« (tako so nas imenovali zato, ker so med lačno rajo vsak dan slišali besedo »kruha«), je postal zdaj čisto krotak in je ob slutnji bližajočega se poloma vljudno zatrjeval kakšnemu internirancu: »Ma io sono stato sempre buono.« (»Ampak jaz sem bil zmeraj dober.«) Drugačen veter je bilo čutiti tudi pri maši (ki so se je udeleževali čedalje bolj redki). V mesecih najhujšega trpljenja — zlasti leta 1942 — je duhovnik pridigal, da moramo prenašati trpljenje kot kazen za greh in se vdati v usodo, zdaj pa je govoril o odpuščanju, da moramo odpuščati svojim sovražnikom, kot je učil Jezus Kristus...

Takšne razmere so bile še bolj ugodne za razvoj naše odporiške organizacije. Zdaj si jo čutil že na vsakem koraku, po vseh barakah so šepetali o pripravah na obračun, tajna obveščevalna služba je imela na očeh vse sumljive tipe, propagandna služba je učinkovito delovala, vsak večer so se pevci zbrali po nevidnem dogovoru na tem ali onem koncu taborišča in prepevali partizanske pesmi, vrstili so se sestanki v skritih koticah, celo v sektorskih pisarnah.

V juliju je šla tajno od rok do rok nova številka taboriščnega glasila OF. To glasilo je sicer nekajkrat izšlo že prej, vendar je bilo pisano na roko in je zato prišlo v roke le redkim. Julijska številka pa je bila šapirografirana. Natisniti v taborišču glasilo OF, tudi tedaj niso bile mačje solze. Na voljo ni bilo niti pisalnih strojev, saj jih še sektorske pisarne niso imele. Stroj so torej pritihotapili od zunaj. Tudi to

dejstvo je okrepilo naše zaupanje v sposobnost odporniške organizacije, ki je bila tedaj že trdno povezana s komitejem KP na otoku in prek njega s političnimi in vojaškimi forumi Hrvatske. Nikoli ne bom pozabil, s kakšnim navdušenjem sem bral članek, ki je bil natisnjen z velikimi črkami in se je začel z besedami: VSI, KI SMO NA OTOKU SMRTI UŠLI MORILSKIM NACRTOM KRUTEGA FASISTIČNEGA OKUPATORJA, PRISEGAMO DANES DELOVNEMU LJUDSTVU SLOVENSKEGA NARODA, KATEREGA DEL SMO, DA SE BOMO UVRSTILI V BORBO ZA PRAVICE SVOJEGA NARODA...

Medtem je odšlo domov več skupin naših tovarišev (največja skupina je odpotovala v juliju). Kakor sem že omenil, so se okupatorji in njihovi beli hlapci doma precej uračunali, ko so mislili, da pojdejo ti povratniki k beli gardi in da bodo skupaj z njimi dušili osvobodilno gibanje v domovini. Zelo majhen odstotek izmed njih se je vključil v MVAC, precej jih je odšlo celo v partizanske enote, večina pa se je povezala s partizani in jih podpirala ali delovala aktivistično. K temu je veliko pripomogla prav odporniška organizacija v taborišču, ki je te ljudi politično pripravila na vrnitev in jih svarila pred vabami domače izdajalske gospode.

Tako nas je v poletnih mesecih ostalo v celotnem rabskem taborišču še blizu 5000 — z ženskami, starimi ljudmi in Židi vred.

Glede slednjih, ki so prišli na Rab spomladi 1943, je moje pisanje pomanjkljivo, čeprav je naša odporniška organizacija razpredla niti tudi med njimi. Pomanjkljivo je zato, ker z njimi nisem imel neposrednih zvez, saj ni imel nihče izmed nas vstopa v židovsko taborišče. Nekajkrat se mi je posrečilo — tja sem šel z neko delovno skupino in se malo razgledal med njihovimi barakami, sicer pa sem z drugimi vred lahko le gledal »čez plot«, kjer so se sprehajala lepa dekleta.

(Nekatera izmed teh deklet sem spoznal kasneje, ko so postale partizanske bolničarke, za kar jih je že poprej pripravila naša odporniška organizacija.)

*

Osmi september 1943. Bil je dan kot vsak drug v tem dolgem poletju, le da se mi je zdel še bolj dolgočasen in moreč. Morda zato, ker se je kot verski praznik »mali šmaren« vlek el bolj počasi kakor delovni dnevi. Tu in tam je zadonela pesem in splavala v nedeljsko jasnino kakor hrepeneča ptica. Še posebno dolgočasno je bilo popoldne. Spominjam se, da sva se z nekim sotrpinom sprehajala v bližini žične ograje in da se me je med najinim pogovorom lotevala nestrpnost.

»Ta naša môra se predolgo vleče,« sem tarnal.

»Toda konec ni več daleč,« se je glasil odgovor.

»Saj, saj... Če ga še ne bo kmalu, se mi bo zmešalo za to žico. Zunaj je življenje, partizani osvajajo postojanke, mi pa tukaj trohnimo...«

»Ne trohnimo, pripravljamo se!«

»Toda kdaj... kdaj pojdemo od tod v svobodo?«

Tako nekako je tek el pogovor, ko iznenada prepara tišino divje vpitje in vrskanje. Kdo se tako dere? Glej no, to so Italijani, vojaki!

Na trati onkraj bodeče žice je bilo nekaj italijanskih vojakov, ki so kričali na vse grlo, metali kvišku čepice in klobuke, skakali in plesali. Interniranci so prisluhnil, vse je drlo na plan. Kaj kričijo?

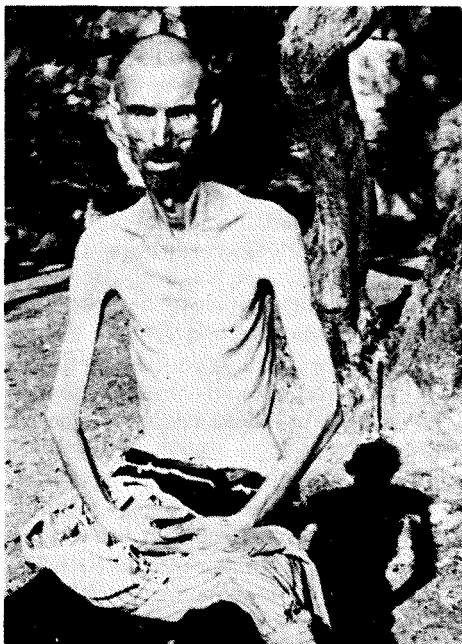
»La guerra è finita!«

»Torej vendar!« se mi je izlilo iz prsi. Prijatelj pa mi je dejal: »Ali ti nisem rekel, da mora priti?«

Spomnil sem se materinih besed: »Vsaka pesem se spoje, pa se bo ta tudi!« Zdaj je očitno, da se je pesem italijanske okupatorske nadutosti in našega trpljenja za bodečo žico do kraja izpela... in da je napočila usodna ura, ko moramo izpolniti naloge, na katere se kot organizirani člani OF pripravljamo že mesece.

»La guerra è finita,« so kričali vojaki.

»Kapitulacija,« je šlo v taborišču od ust do ust.

Rabski interniranec kot žrtev lakote in bede v enem izmed »okrevališč«, kamor so pošiljali take in podobne trpine v januarju 1943. Za posledicami lakote in trpljenja jih je tudi v »okrevališčih« precej pomrlo

»Andiamo à casa!« je odmevalo onkraj žice. Nekdo izmed vojakov je splezal na drog, kjer je visela zastava, in jo skušal potegniti dol. Tudi od drugod se je slišalo vpitje vojakov. Taborišče pa je oživelo kakor panj čebel v pomladanskem jutru.

Videl sem oficirje, kako so drveli nekam proti komandi. Vojaki so še zmeraj vpili. Nenadoma pa — kot bi odrezal — je vse utihnilo, vojaki so se odstranili, kmalu nato sem jih videl s čeladami na glavah.

Kaj se je zgodilo? To ni bilo težko uganiti. Njihovemu trenutnemu razpoloženju je naredila konec komanda na gričku z Vincenzom Cujulijem na čelu. Nekaj njegovih sikajočih besed je bilo dovolj, da je bila vojska spet vojska. Predvsem se je torej ta vojska bala njega, komandanta, njegovega glasu, oči in nastopa, vse njegove osebnosti. (Tega se je zavedala tudi taboriščna osvobodilna organizacija, ki je zato že prej sklenila: Cujulija bo treba čimprej ujeti in tako odrezati glavo vojski.)

Medtem je začelo ukrepati tudi naše vodstvo. Zaupniki so kar se da hitro sporočili, da je zaukazan red in mir, zato naj gre vsak mirno na svoje mesto in čaka nadaljnjih navodil. Taborišče je ubogalo: počasi smo se zvrstili h kotlom — bil je čas večerje — nato pa vsak na svoje ležišče. Barake so utonile v mrak, vse je bilo tiho, čeprav ni bilo nikomur do spanja.

Med pridušenimi pogovori in ugibanjem, kaj nas čaka, nenadoma počí glas, da je prišel v taborišče colonello. Pričakovali smo ga ne toliko s strahom kot z radovednostjo: vedeli smo, da je tudi njemu odklenkalo in da bo slej ko prej dobil, kar je zaslužil. Prišel je v spremstvu svojih oficirjev. Počasi je hodil od barake do barake, med vrstami lesenih pogradov, kjer je ležala interniranska raja. Bili smo tiho, nihče ni trenil, samo gledali smo. V naših pogledih je lahko bral odločnost, ki ji tudi on ne more biti več kos. Tudi odšel je v tišini in za njim spremljevalci s kislimi obrazi. Njihove stopinje so se izgubljale z votlim odmevom. Včasih smo se po takem »obisku« globoko oddahnili, zdaj pa smo žugali s pestmi in se pridušeno smejali: gospodom oficirjem s polkovnikom Cujulijem na čelu tenka prede!

Tisto noč smo malo spali. Vsi smo napeto čakali naslednjega dne.

Deveti september. Na prvi pogled se ni okrog taborišča nič spremenilo, italijanska vojska nas je še vedno stražila, oborožena do zob. Opazili smo, da so straže celo

okrepljene. Molče smo se ozirali proti bližnjim vzpetinam, kjer so bili betonski bunkerji in mitralješka gnezda. Vedeli smo, da so cevi težkih bred naperjene proti nam. Komandant Cujuli kot zagrizen fašist lahko ukaže svoji vojski, da udari po nas. Ga bo ubogala?

Cujuli pa tega ni ukazal, ker je bil nedvomno bolj v skrbeh kakor mi. Presenetila ga je naša zadržanost. Zlahka je ugotovil, da smo trdno organizirani. V naših očeh je bral odločenost, da se spoprimeмо z njegovo vojsko — če bi bilo treba, tudi z golimi rokami. Hkrati se je zavedal, da je disciplina med navadnimi vojaki na nitki, ki se lahko vsak hip utrga — o tem se je lahko prepričal včeraj popoldne, ko se je razširil glas o »koncu vojne«.

Hlastali smo za novicami, in najvažnejša je bila tale: predstavniki taborišča — osvobodilne organizacije — so šli na komando. Prek zaupnikov smo zvedeli, kaj so se pomenili s Cujulijem. Povedali so mu, da se spričo kapitulacije Italije ne čutimo več internirance, vendar bomo po svoji svobodni odločitvi do nadaljnega še ostali v taborišču in si izvolili svojo samoupravo. Na delo ne pojdemo več, delali bomo le tisto, kar je nujno za naš obstoj.

Sektorski zaupniki OF, zvečine komunisti, so tedaj že stopili na plan kot predstavniki taboriščne oblasti oziroma samouprave. Izmed njih se najbolj spominjam Jožeta Fortuna iz Bele krajine, udeleženca Oktobrske revolucije, ki je bil zmeraj na nogah in je s svojim nastopom spominjal na vnetega boljševika. Kot zunanji izraz našega novega položaja in pripadnosti so se tega dne pojavile v taborišču nekakšne partizanske kape, take na dva roglja, sešite iz delov italijanskih vojaških oblek in šotorskih kril. Iskali smo koščke rdečega blaga in iz njih izrezovali rdeče zvezde. Taborišče je doživljalo metamorfozo, ki jo je italijanska vojska gledala molče, z vprašujočimi očmi. Posamezni interniranci, aktivisti, so se že odkrito pogovarjali z vojaki in skušali propagandno vplivati nanje, naj odpovedo pokorščino Cujuliju in naj nam dajo orožje, da se bomo z njim borili proti Nemcem, zakaj vojne še ni konec.

Med drugim se je tega dne zgodilo nekaj, kar je nekako simbolično izražalo prehod oblasti v roke taboriščne osvobodilne organizacije. Karabinjerji so nekega interniranca zaradi neke malenkosti privezali na kol. Toda ni bil dolgo privezan, interniranci so ga sami odvezali in sporočili Italijanom, da bomo odslej sami urejali svoje življenje ter skrbeli za red. Italijani na to niso reagirali. Kmalu se je njihovi straži pri vhodu v taborišče pridružila naša, interniranska straža. Toda orožje je bilo še zmeraj v njihovih rokah...

Deseti september. Kmalu po zajtrku nam je bilo sporočeno, da bo na »trgu lakote« miting. Miting na tistem zloglasnem prostoru sredi taborišča št. I, kjer smo tolikokrat stali postrojeni, ostriženi na balin, oblečeni v cape in obuti v cokle, ter poslušali grožnje polkovnika Cujulija, kjer so zasačene nepokorneže vezali h kolu, kjer nas je italijanska fašistična oblast gledala in preštevala kot sužnje na sramotilnem odru, kjer so nam predstavniki cerkvene oblasti pridigali, da moramo trpljenje v taborišču prenašati vdano, kot kazen za greh. (Kolikokrat v zgodovini je katoliška cerkev na podoben način podpirala nasilje človeka nad človekom!)

Miting je bil nepopisno doživetje. Nastopili so govorniki, člani vodstva OF. Kdo vse je govoril, se ne spominjam več; spominjam se le tišine, ko smo sledili njihovim besedam, in navdušenja, ki so ga razvneli med nami. Najbolj pa me je tedaj presunila žalostinka »Žrtvam«, ki jo je zapel taboriščni pevski zbor. Namenjena je bila nad 4000 tovarišem, ki so pomrli v boju z lakoto in bedo ter so njihovi posmrtni ostanki trohneli v ilovnati zemlji na pokopališču v bližini zaliva...

Udarne skupine so bile pripravljene; s kamni in koli bi navalile na okupatorje, če bi kaj poskušali proti nam.

Nenadoma se je pojavil pri vhodu v taborišče sam italijanski komandant polkovnik Cujuli s svojim najožjim spremstvom. Njegov obraz je bil drugačen kot pred nekaj dnevi — nekako kislo sladak. Videl je, da se ne zmenimo več zanj, da se ne

postavljamo pred njim v pozor. Med množico je pritajeno šumelo: »Ali ga vidiš, barabo? Boji se, drugače ne bi bil tako prijazen.« Baje je takrat sporočil predstavnikom bivših internirancev, da se gre v Rab pogajat s predstavniki partizanske vojske z Velebita. Jože Jurančič ga je pozdravil — toda s pestjo, uporniško: »Smrt fašizmu!«

Popoldne novo doživetje: nastopil je udarni bataljon, že zdavnaj sestavljen v tajnosti, in izkazal čast naši zastavi z rdečo zvezdo. Zvedeli smo, da so zastavo sešila dekleta v židovskem taborišču. Naša zastava! Dan za dnem smo morali pozdravljati samo italijansko — če ob njenem izobešanju ali snemanju nisi stal mirno in vzdignil roke, si tvegaj, da boš tepen ali privezan na kol. Zdaj pa je tu naša trobojnica in nihče izmed naših »varuhov« si ničesar ne upa! Bataljon je stal strumno, kot bi se bil za ta trenutek posebej izuril. Povelja so rezko odmevala v svečano tišino. S terase pri bližnji ambulanti na gričku so navdušeno mahale naše tovarišice, ki so bile tam zaposlene in še niso mogle do nas. Potem se je razvil sprevod po taborišču. Vsi smo veselo vzklikali zarji svobode in narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. Italijani, še vedno do zob oboroženi, so stali in gledali, glave oficirjev so se stikale. Tega dne se je nadaljevalo vpisovanje internirancev v brigado — imenovali smo jo Rabska — ki se je začelo že prejšnji dan. Tako smo iz internirancev postali partizani.

Enajsti september. Vsi smo slutili, da je ta dan odločilnega pomena za nadaljnji razvoj osvobodilne akcije. Vodstvo je spoznalo, da je italijanska vojska — zlasti navadni vojaki — že dokaj omeščana in da je polkovniku Cujuliju strah že precej zlezal v kosti. Torej je bilo treba ukrepati.

Prvo presenečenje: eden izmed internirancev, šofer, pripadnik že zdavnaj ustanovljenega tehničnega voda, je sédel za volan italijanskega kamiona, kamor so se vkrkali še izbrani člani izvršnega odbora OF v spremstvu patrolje varnostnega voda in se mimo italijanskih straž odpeljali v mestoce Rab. Od tam so se vrnili — prav tako s kamionom — v taborišče z nekaj puškami in bombami, ki so jih dobili od tovarišev v Rabu.

Potem se je razvedelo, da so se začela pogajanja med našim vodstvom in polkovnikom Cujulijem, da bi nam italijanska vojska »kot zaveznikom« izročila polovico orožja. (Kasneje je bilo ugotovljeno, da je hotel Cujuli s temi pogajanja zadevo le zavleči in da bi nas bil rad izročil Nemcem, ki jih je radiogramsko klical na pomoč.)

Drugo presenečenje: na poziv sektorskih predstavnikov OF smo se zbrali v sprevod in krenili na pohod propagandnega značaja. Pri tem pohodu mi je bila namenjena posebna naloga: da igram na čelu sprevoda na harmoniko revolucionarne pesmi. Harmoniko mi je posodil neki Klepac iz čabranske občine. Zaigral sem »Bratje le k soncu, svobodi« in sprevod je navdušeno povzel za menoj. Korakali smo mimo komandanta Franceta Potočnika, ki mu je visel ob boku velik revolver, in komisarja Jožeta Jurančiča — kar skozi glavni vhod, mimo vseh do zob oboroženih straž. Naše revolucionarno razpoloženje — vzklikali smo tudi revolucionarju Mateottiju — je kmalu prevzelo tudi vojake, začeli so vzklikati z nami vred, ko pa smo uredili njihovo »Avanti popolo«, so se nam mnogi pridružili s petjem. Niti karabinjerji, ki so se dotlej držali najbolj mrko, niso ostali ravnodušni. Eden izmed njih je kar prepevaje stopil k meni in mi skušal dopovedati, da moram igrati bolj počasi... Obšli smo celotno taborišče, mimo bunkerjev itd. Pridružili so se nam tudi tovariši iz taborišča II. Vrnili smo se med prepevanjem in vzklikanjem, toda disciplinirano.

Na tem mestu moram pohvaliti naše tovarišice, zlasti tiste iz židovskega taborišča, ki so med opisanim propagandnim sprevodom izmamile od vojakov prve puške in jih potem izročile poveljstvu udarnega bataljona. To je bilo prvo orožje, ki smo ga dobili od italijanske posadke!

Sledilo je tretje presenečenje, najvažnejše. Nenadoma zagledamo enote našega udarnega bataljona, kako strumno korakajo po poteh navkreber — naravnost k italijanskim bojnim položajem, mitralješkim gnezdom. Spremljali smo jih napeto, s pri-

držanim dihom. Bo šlo vse gladko ali pa se bodo spoprijeli? ... Kmalu smo se odahnili: tovariši so se vračali oboroženi do zob. Z odločnim nastopom so dosegli, da so jim Italijani izročili več kot polovico orožja. Pri mitraljejih na vzpetinah so namesto Italijanov ostali bivši interniranci, pripadniki našega udarnega bataljona.

Medtem se je že začelo tudi razoroževanje v dolini, Italijani so se v bližini komande nalagali na kamione, da bi se odpeljali v pristanišče. Tedaj je eden najaktivnejših članov odporiške organizacije Jože Zakrajšek v naglici zbral nekaj prostovoljcev: »Za menoj, ne smemo jih pustiti, razorožiti jih moramo!« En kamion se jim je izmuznil, drugemu pa so pravočasno preprečili, da bi odpeljal. »Dajte nam orožje, da se bomo z njim borili proti Nemcem,« je velel Zakrajšek. Niso takoj ubogali. Nekdo je vrgel s kamiona zaboj ročnih granat, najbrž iz jeze, da so doživeli poraz. Nato je Zakrajšek nekemu vojaku siloma snel puško z ramena. Šele ko so videli, da so pripravljeni bivši interniranci tudi na spopad, so začeli izročati orožje.

Pri karabinjerjih ni šlo tako gladko, precej časa so se upirali. Šele ko so videli, da je vrh grička pri poveljstvu namesto italijanske zavihrala naša zastava z rdečo zvezdo, so se omehčali in začeli odlagati orožje.

Odslej je potekalo vse tako bliskovito in burno, da se mi je v spominu marsikaj pomešalo; zato bom zapisal samo tisto, kar sem si zapomnil, kot bi gledal prizore iz napetega, prehitro se vrtečega filma.

Spominjam se, kako smo se spravili nad tisočkrat prekleto, gosto prepleteno in zarjavelo ograjo iz bodeče žice: precej truda je bilo potrebno, preden smo napravili skozenjo široko vrzel in se vsuli na plan kakor srečni otroci. Kolikokrat smo zrl čeznjo s hrepenenjem, zdaj pa jo podiramo za zmeraj ...

Ne vem več, kje mi je prišla v roke puška, mavzerica. Obesil sem si jo na rame s ponosom, pa tudi z rahlim strahom, saj nisem znal z njo ravnati (stare jugoslovanske vojske nisem služil, pa tudi drugače nisem imel priložnosti, da bi spoznal kakšno orožje). Na glavi sem imel kapo »na dva roglja«, na rami puško — čutil sem se partizana, vojaka Titove vojske, prav tako moji tovariši, bivši sotrpini. Kdor se je spoznal na orožje, je svoje izkušnje prenesel na drugega, in kmalu smo mnogi šklepetali z zapirachi, merili v prazne stražarnice in metali »puško na desno rame«.

Toda zavedali smo se, da imajo Italijani še veliko orožja. Ne smemo jim pustiti, da bi ga kaj odnesli, vse jim moramo vzeti! Z eno izmed oboroženih skupin, ki naj bi Italijane čakale na poti in jih skušale povsem razorožiti, sem odšel tudi jaz.

Na tem mestu je v mojem spominu spet luknja. Ne vem, kako sem se znašel v patrolji, ki je šla v mestece Rab. Tam smo bili priče prizoru, ki nam je bil po skoraj štirinajstih mesecih taborišča prava uteha: pripadniki našega varnostnega voda so gnali po cesti Cujulija. Tu je bil tudi član taboriščnega vodstva OF Franček Drenovec, ki je naši patrolji velel, naj gre na karabinjersko postajo in naredi preiskavo. Ko smo prišli tja, so karabinjerji že pobirali šila in kopita. Med preiskavo smo se zapletli v spor z nekim lepo oblečenim domačinom, ki nas je hrulil, čemu šarimo po karabinjerski postaji, ker da so to »dobri ljudi«. Nismo utegnili ugotavljati, kdo je ta domačin, ker se nam je mudilo nazaj. Bili so pač primeri, da nas je — oborožene bivše internirance — kdo gledal kot nebodijhtreba. To seveda ni moglo preprečiti našega tesnega sodelovanja z zavednim prebivalstvom, ki nam je v času naše golgote pomagalo, če je moglo.

Na poti nazaj v Kampor se je naša patrolja srečala s tovarišem Francem Troštom, bivšim sotrpinom, učiteljem iz Polja pri Ljubljani. Povedal nam je, da bo vsak čas prišla po cesti italijanska četa, ki jo je treba razorožiti. In res se je četa kmalu prikazala izza previsa pri gričku, kjer je bil žaromet. Stali smo na poti in čakali. Četa se je bližala, oborožena do zob. Franc Trošt je vzdignil roko in zaklical »stoj«. Četa je oklevaje obstala in Trošt je povedal v svoji skromni italijanščini: »Naše poveljstvo je ukazalo, da moramo razorožiti vse enote italijanske vojske na otoku. Zatorej odložite orožje!«

Vojaki so se začeli spogledovati in pridušeno mrmrati, Trošt pa je ponovil svoj ukaz. Puške so počasi začele lesti z ramen, brez besed so jih odlagali na rob ceste, kup je rasel... V desetih minutah je bila vsa četa do kraja razorožena. Prav tako so na drugih mestih položile orožje druge enote, kolikor so ga še imele. Da je šlo tako gladko, je omogočil varnostni vod, ki je bil aretiral polkovnika Cujulija, kar se je po otoku razvedelo kot blisk. Vojska, ki nas je imela toliko mesecev tako rekoč v mišnici, je odhajala proti pristanišču razorožena, poražena. Pred menoj se je ustavil preprost vojak, najbrž reven kmet, in me prosil, naj mu poklonim rdečo zvezdo, ki sem jo imel pripeto na prsih. Bila je to zvezda iz navadnega rdečega sukna, prilepljena na papir. Odpel sem jo in mu jo dal — da bi nas ohranil v lepšem spominu, kot smo mi nje, pripadnike italijanske okupatorske vojske, ki jih je bilo na Rabu nad 2000...

In še zadnje presenečenje tega dne: nekdo je sporočil, da bomo jutri jedli golaž. Po štirinajstih mesecih čorbe — golaž z makaroni!

Taboriščna uprava, ki je 11. septembra vsa prešla na interniranje, je namreč mislila tudi na našo prehrano. Za golaž je namenila nekaj krav, ki so jih v minulih mesecih krmili interniranci, da so imeli gospodje oficirji vsak dan na voljo sveže mleko. Skupina, ki jo je vodil dr. Stanko Kovačič, je pravočasno zasegla tudi živilsko skladišče, ki so ga bili Italijani po čudno ironičnem naključju napolnili pred nekaj tedni. To bo »proviant« za našo brigado, za 1600 borcev, ki pojdejo na pot v domače kraje, pa za vse druge, za ženske, starčke in bolnike, ki jih je treba spraviti z otoka na kopno!

Zvečer sem pri eni izmed bivših taboriščnih pralnic naletel na starega sotrpina Benigerja, simpatičnega moža s koničasto bradico. Pokazal mi je velik ključ in dejal: »Vidiš, meni so zaupali tičke.« Vedel sem, za kakšne tičke gre: v bivši pralnici je bil zasilen zapor za nekaj okupatorskih prisklednikov, ki jih je naš varnostni vod aretiral že prejšnji dan zvečer.

Zvečer sem bil z drugimi vred prepoln doživetij in vtisov. Taborišče je prepevalo in vriskalo. Med slovenske partizanske in narodne so se pomešale hrvatske, čisto po svoje so jo urezali Žumberčani — iz njihovega petja je donelo izročilo davnih uskoških prednikov. Bivši interniranci so se med drugim pogovarjali o bivšem komandantu Cujuliju, ki je bil zdaj njihov ujetnik. Eni so bili za to, da bi z njim takoj obračunali — da bi ga obesili ali ustrelili na »trgu lakote« ali na grobišču več kot 4000 žrtev — večina pa je soglašala z mnenjem izvršnega odbora taboriščne OF, da ga je treba odpeljati v Slovenijo, kjer naj mu sodi ljudsko sodišče. Pred smrtno kaznijo, ki si jo je zaslužil, naj živi tako, kot smo živeli interniranci v taborišču: prejema naj prav tako hrano in živi v podobnih »stanovanjskih« razmerah.

Baje je ta tip, ki ni poznal milosti za ljudi, prosil, naj mu pustijo, da se poslovi od svojega konja belca...

Naslednji dan smo preživeli že kot vojaki, pripadniki Rabske brigade. Njeno poveljstvo je imelo polne roke dela, saj jo je bilo treba formirati, kot se to pravi v vojaškem jeziku, sestaviti bataljone, čete, vode, poiskati med bivšimi interniranci tiste, ki naj bi bili sposobni komandirji in komisarji, itd. Medtem se je začelo tudi urjenje, ki je bilo potrebno zlasti tistim, ki še nismo bili vojaki in niti puške nismo znali pravilno držati. To nalogo so prevzeli tovariši, ki so bili že odslužili kadrovski rok. Izmed njih se najbolj spominjam Marka Sodje iz Bele krajine, ki nas je v nekaj dneh s svojim odličnim poveljevanjem imenitno izuril v osnovah vojaškega reda in strumnosti. Ko smo se pod njegovim poveljstvom urili na trgu pred rabskim občinskim poslopjem — ne vem, ali je bilo to 12. ali 13. septembra — je na vsem lepem zakričal: »Lezi!« Čez nekaj sekund je pretresla ozračje močna detonacija. Kaj se je zgodilo? Neki fantek je prišel do ročne granate, jo odvil in sprožil... Marko je to opazil in vsi smo še pravočasno pogleli po tleh, tako da bomba ni nikogar ranila.

Po končani vaji je nekdo predlagal, da gremo gledat »Lojzeta«. Tako smo imenovali komandanta III. sektorja taborišča št. I., ki se je pisal Luigi Rozzera ter je bil

zdaj zaprt in zastražen v neki hiši. Bil je tip gizdavega južnjaka, političnega analfabeta, ki ni videl pred seboj niti za ped in je dal na sam dan kapitulacije nekega interniranca za prazen nič privezati h kolu. Naš varnostni vod ga je zato aretiral in spravil za zapahe. Ko smo pregovorili stražarja, naj nas pusti, da ga vidimo, kako je »majhen«, nas je sprejel z uslužnim poklonom in začel takoj tarnati: »Perchè, zakaj sem tu, kaj sem storil, kaj bodo storili z menoj?« Medtem ko se je še pred nekaj dnevi petelinil po taborišču v zlikani, tesno se mu prilagajoči uniformi in svetlih škornjih, je bil zdaj podoben kupu nesreče, toliko da se ni zjokal vpričo nas. Po štirih dneh zopora mu je taboriščno sodišče s Silverijem Pakižem na čelu malo izprašalo vest in ga izpustilo. V zahvalo je dejal sodnikom, da so »egreggi signori« (odlični gospodje). Odšel je za razoroženo posadko, ki se je odpeljala proti Italiji s »trabakulamí«.

Razen Cujulija in Rozzere ni bil aretiran noben drug oficir, čeprav bi bil to še marsikateri zaslužil. V pošteb bi bil prišel verjetno še Cujulijev pomočnik, neki slok kapetan, ki pa je bil pravočasno zavohal nevarnost in izginil v Italijo, pa neki surov narednik, po rodu Hrvat iz Istre, ki se je baje skril nekje na otoku.

Trinajsti september. Naše življenje v novem položaju se je nekako normaliziralo. Taboriščna uprava je bila na mestu, vse »komunalne« službe so redno obratovale. Na jedilnem listu so bili še zmeraj večidel makaroni, toda obroki so bili neprimerno okusnejši in obilnejši kot poprej, ko smo bili interniranci.

Ta dan mi je najbolj ostala v spominu svečana komemoracija na pokopališču žrtev taborišča v kamporskem zalivu. Poslovili smo se od tovarišev, ki so omagali v nečloveškem boju za življenje...

Poglavitno delo tega in naslednjih nekaj dni pa je bilo sestavljanje brigadnih enot. Bil sem dodeljen v I. bataljon, v četo, katere komandir je bil Jože Rus, delavec, doma iz Velikih Pec pri Stični, komisar pa Jože Rankel, študent, doma iz Kočevja. Zaupali so mi četno administracijo.

Najpomembnejši dogodek 13. septembra pa je bil odhod 120 izbranih borcev brigade pod poveljstvom Franceta Potočnika na akcijo pomorsko-desantnega značaja. Zvečer so se vkrcali na tri motorne jadrnice in odpluli proti otoku Cresu, da razorožijo še tamkajšnjo italijansko posadko. Kar nas je ostalo v taborišču, smo med urjenjem in vsakdanjimi opravili napeto pričakovali vesti o izidu akcije. Dne 15. septembra smo zvedeli, da se je stvar v celoti posrečila, in se globoko oddahnili. Tako je naša brigada razorožila tudi posadko na Osorju. Enota 120 mož se je vrnila na Rab z obilnim plenom. To je bila dotlej največja partizanska pomorska operacija na Jadranu in bi morala biti zato v jugoslovanskem vojnem zgodovinpisju deležna večje objektivne pozornosti. Velikega pomena je tudi to, da so jo izvedli bivši interniranci, ki si še niso bili opomogli od trpljenja v taborišču. Vsekakor je bila ta akcija edinstven primer, kot je bila edinstven primer tudi naša celotna osvobodilna akcija na Rabu.

Velik dogodek je bil tiste dni za nas tudi to, da smo postali partizanska brigada tudi na zunaj: oblekli smo se v zaplenjene italijanske uniforme, na glavo pa smo si posadili lične triglavke z rdečo zvezdo, ki so jih v rekordnem času sešili naši krojači in šivilje. (Kasneje, ko smo bili že na kopnem, smo seveda po zgledu drugih partizanov kmalu zamenjali te čepice za titovke.)

*

Začenjam s posebnim poglavjem, zakaj dogodek, ki ga bom opisal, je bil eden največjih doživetij v mojem življenju, kakor tudi v življenju mojih sotrpinov.

Dne 16. septembra zvečer smo zapustili otok. Odpluli smo s parnikom, ki ga je poslal komandant XIII. primorsko-goranske divizije Veljko Kovačević. Partizani na celini torej niso pozabili na nas!

Popoldne je šel glas po vsem taborišču: »Fantje, nocoj odpotujemo!«

Pogled na taboriščni »peti sektor« — pokopališče z dolgimi vrstami grobov in lesenih križev. Pokopališče je bilo spominsko urejeno leta 1955

Sledila so povelja: vsaka enota na svoje mesto, vsi naj bodo pripravljeni z vso opremo.

Proti večeru se je začelo vkrcavanje na kamione. Kmalu je bil ves prvi bataljon v rabski luki.

Poslavljali smo se od preplete doline in nizkih hribov okrog nje, ki so bili večini izmed nas skoraj štirinajst mesecev edino obzorje, kjer smo bili zgolj brezpravni »individui« in kjer smo pustili lep del svoje mladosti. Dolina, od koder so se naši hrepeneči pogledi upirali proti Velebitu... Koliko gorja in človeških tragedij je pokopanih v njenem naročju! Tu in tam je zadonela narodna: »Oj, zdaj gremo...«, ki pa je kmalu utonila med zvoki borbenih pesmi.

Prevoz v luko in vkrcavanje na parnik sta potekala brez zastoja, organizacija je bila odlična. Bili smo oboroženi do zob, razen pušk-mavzeric in ročnih bomb smo imeli tudi lahke in težke mitraljeze ter minomete. Na parnik se je vkrcal tudi pratež z nekaj mulami.

Preden smo se vkrcali, smo prejeli vsak svoj delež »provianta«, in naši nahrbtniki so postali precej težji. Založili smo se s kruhom, zajetnimi kosi sira, konzervami, cigaretami itd. Vse to je naša intendantska služba pripeljala iz velikih skladišč, ki so jih bili naši bivši gospodarji — kot sem že omenil — napolnili pred kratkim. Našo dobro voljo so podkrepili še izdatni obroki konjaka — prav tako iz italijanskih skladišč.

Na obali je stala velika množica domačinov, ki so se prišli posloviti od nas. Vse je prepevalo in vzklikalo, rabska luka je bila ena sama pesem. Ko je ladijska sirena zatulila, je vse vzvalovilo, roke so se dvigale v pozdrav, množica je mahala in nam želela srečno pot.

Med nami je bil samo en potnik, ki je mrko gledal predse in ni znil niti besede. To je bil polkovnik Vincenzo Cujuli, naš bivši »bog i batina«, zdaj naš ujetnik. Bil je v svoji polkovniški uniformi, toda brez kape — le-to so mu z orožjem vred vzeli ob aretaciji — v roki pa je nesel kovček z najosnovnejšimi potrebščinami. Še pred

nedavnim je stal med postrojenimi delovnimi enotami na »trgu lakote« in se drl na vse grlo: »Oggi commando io!« (»Danes zapovedujem jaz!«) Da, včeraj si zapovedoval, danes pa trepetajš pred nami, pred sodbo, ki te čaka!

Zjutraj smo se izkrcali v Crikvenici. Že med pristajanjem se je zbralo na pomolu precej ljudi, ki so nas prišli pozdravit. Ko smo korakali v mesto, so nam navdušeno vzklikali, ob pogledu na našega ujetnika polkovnika Cujulija pa so iz množice doneli klici: »Ubijte ovu svinju!« O njem in njegovih zločinovih so bili namreč že slišali.

Tudi Crikvenica je bila v znamenju splošnega ljudskega veselja ob kapitulaciji Italije. Na hišah so vihrale hrvatske zastave z rdečo zvezdo, na obali pa so se kopičili pisarniški akti, ki jih je ljudstvo v prekipevajočem zanosu spravilo iz pisarn italijanskih poveljstev in jih raztrosilo tjavdan. Ko smo se za nekaj časa ustavili, sem malo pobrskal po teh papirjih. Tu so bile razmetane ovadbe, zaporniški nalogi, vsi mogoči dokumenti... Med zmagoslavnim razpoloženjem ni nihče mislil na to, da bi bilo treba te reči pobrati in shraniti kot dokumente fašističnega okupatorskega nasilja.

Naša kolona se je ustavila pred velikim hotelom, ki je med okupacijo služil za kasarno. Tu so nam razdelili obrok hrane — prvokrat na celini. Z menaškami v rokah smo stali v dolgi vrsti in se počasi bližali kotlu. To omenjam zato, ker je bil poslednji v vrsti polkovnik Cujuli, naš ujetnik. Naj dobi tudi on, toda zadnji — je bilo rečeno. Naj tako občuti naš prezir, naj ve, kaj se pravi biti zadnji in dobiti tisto, kar ostane!

V hotelu, kjer smo se namestili, je bilo še vse tako, kot je pustila okupatorska vojska, ki se je bila v naglici umaknila. Na posteljah volnene žimnice, nočne omarice in omare polne knjig in raznih osebnih potrebščin. Valjali smo se po blazinah, si tlačili razne stvari v nahrbtnike in ugebali, kam pojdemo od tod.

Nenadoma pa udari med nas novica kot strela iz jasnega: »Cujuli je naredil samomor!«

»Kako?« je bilo prvo vprašanje.

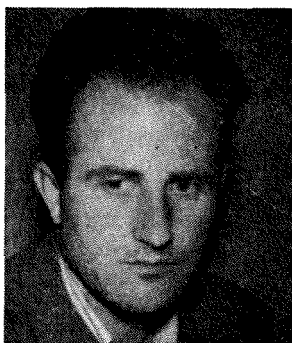
Zvedeli smo, da je imel v kovčku med svojimi osebnimi stvarmi skrito žiletko. Tisti, ki so ga dali zastražiti, niso pomislili na takšno možnost, pa so postavili stražo pred vrata namesto k njemu. To je izkoristil in si prerezal žile na vratu. Rajši si je sodil sam, kot da bi mu sodilo ljudstvo, ki ga je skušal kot zvest Mussolinijev hlapec spraviti s sveta...

Potem smo zvedeli, da je dalo naše poveljstvo njegovo truplo prepeljati nazaj na Rab: zakopano naj bo poleg grobišča nad 4000 žrtev, na poti h grobovom, da bi šel vsak obiskovalec tega žalostnega kraja čezenj, da bi ga pohodil. Poleg njega so pokopali truplo njegovega glavnega konfidenta Moharja, ki je bil po osvoboditvi taborišča ustreljen.

Naša naslednja postaja je bil Bakar, kamor smo se prav tako prepeljali s parnikom. Nastanili smo se v šoli, od koder ni bilo daleč do središča mesteca. Tam smo doživeli prijetno srečanje z domačini in se poveselili z dekleti ter se začeli počasi vključevati v normalno življenje, ki pa se nam je zdelo normalno samo glede na naš nedavni položaj, saj je bil sovražnik le nekaj kilometrov od tod in je bila pred nami dolga pot v ožjo domovino — v boj proti Nemcem in domobrancem.

Naslednjega dne popoldne se je naša kolona odpravila po strmih bregovih proti Gorskem kotarju. Ko smo zagledali prve smreke, smo se že počutili, kot bi bili doma.

Ob pogledu na do tal požgane vasi smo kljub utrujenosti tu in tam zapeli: »Naprej v borbo za pravdo in svobodo...«

Gradivo

Znanilec oboroženega boja z Ostrožnega brda

Pričevanje

Franci Strle

(Nadaljevanje)

V čas tega Dolganovega prihoda v Ilirsko Bistrico pa spada tudi odhod Katice Ilenič s Franetom Maslom na Ostrožno brdo. Katica pravi, da je bila javka za odhod na Primorsko pri šivilji Točkovi teti v Podcerkvi. Tu seveda ni šlo za kake tihotapce, saj je bila šepasta Frančiška Hace že od vsega začetka članica krajevnega odbora OF, njen sin Vinko Hace pa prvi skojevec v vasi. Oba sta padla kot žrtvi črne roke 31. decembra 1944. Skupaj s Katico in Franetom je na Pivško potoval tudi neki študent. Ta izjava Katice Ilenič daje slutiti, da bi to utegnil biti Ervin Dolgan-Janez, ki je bil takrat star dobrih 18 let in so ga ponekod imeli za študenta. Toda Ervin je zanikal, da bi kdaj potoval čez mejo s Franetom Maslom.³⁸ Katica in Frane sta prišla na Ostrožno brdo ob košnji in sta se tam zadrževala teden dni. Nekajkrat sta se morala umakniti v gmajno, ker so blizu hiše hodili karabinjerji. Katica je tudi potrdila, da je bil Frane Maslo oborožen.³⁹

Nekako v ta čas, neposredno po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, spada tudi prvi stik Franeta Masla z ovčarjem Ivanom Bubničem⁴⁰ s Pregarij, ki je služil v Volčah nad Košano. Ta je to srečanje takole opisal: »Bilo je nekega dne v začetku julija leta 1941 proti večeru. Pasel sem ovce. Iz Neverškega boršta nad železniško progo je prišel po stezi skozi borov gozd na Volčansko gmajno moški bolj majhne in vitke postave. Oblečen je bil v temno modro obleko, pumparice in kratek jopič. Ko si je jopič slekel, sem opazil za pasom veliko pištolo. Obgovoril me je z dober dan. Vprašal me je, kaj delam in od kje sem. Povedal sem, da sem star 15 let, da sem s Pregarja v Brkinih in da sem v Volčah za pastirja pri Milku Dolganu. Spraševal me je, če večkrat pridejo Italijani v Volče, kdaj pridejo in po koliko. Odgovoril sem mu, da večkrat pridejo ne glede na čas. Vojaške patrolje pridejo prek železniške proge iz Neverk po stezi skozi gozd, karabinjerji pa iz Dolnje Košane po glavni cesti. Rekel mi je, da je z Ostrožnega brda, da imajo tudi oni doma ovce. Rekel je, da on ne pase ovc, ker je vojna in da jih po vojni tudi meni ne bo treba pasti več, ker hlapcev in dekel ne bo več. Pripovedoval je še, da bomo pregnali Italijane, da bomo tu mi Slovenci gospodarji in delali bomo v tovarnah. Vprašal me je, če držim za Ruse ali Italijane. Odgovoril sem, da za Ruse. Potem mi je razlagal, kako je v Rusiji. Odgovoril sem, da nekaj vem o Rusiji, saj imamo pogosto sestanke pri Franetu Žetku. Hotel je vedeti, kdo je to. Povedal sem mu, da je zelo napreden kmet in da je v organizaciji TIGR. Frane Žetko nam je vedno govoril o TIGRU in o zelenem kadru, kako so se borili po gozdovih in napadali iz zased. Takoj mi je odgovoril, da sedaj ni zelenega kadra, da bo to naša slovenska vojska, ki jo tvorijo partizani. Naročil mi

je še, naj delamo propagando za Rusijo in za partizane, da bodo zmagali, da gre čim več slovenskih fantov v partizane ne pa v italijansko vojsko . . .

Sedela sva v majhni kotlinici pod hribom borovega gozda. Pred nama je bila velika čistina in polje. Daleč pred nama naokrog bi takoj opazila vsako živo bitje. Frane je v naročju držal kratek jopič. Iz njega je potegnil lepak in me vprašal, če znam brati slovensko. Rekel sem, da zelo slabo, samo toliko, kolikor se sam učim. Takrat sem prvič videl slovenski in partizanski lepak, na katerem je pisalo z rdečimi črkami »Smrt fašizmu — svoboda narodu!« V jopiču pod podlogo sem opazil še več manjših letakov in drugo literaturo . . . Hkrati je še povedal, da je bila ustanovljena organizacija Osvobodilna fronta (kratica OF), ki se moramo vsi zavedni Slovenci včlaniti vanjo in vsepovsod širiti propagando za OF. To je bil po mojem prvi propagandni material, ki je bil prinesen na Primorsko . . .⁴¹

V nadaljevanju pisma Ivan Bubnič pove še to, da je Frane na Volčanski gmajni počakal noči, ker bi bilo podnevi nevarno iti čez progo. Posebno na postaji v Košani so bili vedno vojaki. Potem sta se ločila. Frane je odšel proti Brkinom.

Iz pričevanja Ivana Bubniča izhaja ne samo to, kako je bil Frane Maslo nacionalno in revolucionarno osveščen, ampak tudi kako je bil socialno. Govoril je vendar kakor delavec in kakor komunist. Kako si lahko to razlagamo, saj je vendar izhajal iz ene najtrdnjših kmetij na Primorskem, da ne rečem najbogatejše, ker to ni bila?

Prvič so kmetje že pred vojno slabše živeli od delavcev. Primerjava velja za večino proti večini in ne proti posameznikom, zakaj pri posameznikih so vedno izjeme. Toliko huje je bilo na kmetih pod fašistično Italijo in v Brkinih, ki še danes veljajo za najbolj nerazvite. Pri Bečanovih sicer niso bili lačni, a jedli so večinoma kašo, močnik, polento, zelje in krompir. Pozimi so le poredkoma pekli kruh. Da so zaslužili kak denar, so žgali oglje in kuhali žganje, kar pa je bilo prepovedano. Noben od otrok ni dobil nove obleke, dokler si je ni sam zaslužil.

Drugo žalostno dejstvo, ki so se ga najhitreje zavedli ravno v številnih družinah, je bilo v tem, da so se vsi otroci, razen prvega sina, počutili proletarce. Morali so od hiše s trebuhom za kruhom, največkrat v tuje dežele, zato imamo tudi toliko izseljencev. Razen enega, ki si je obetal dobiti grunt, so morali vsi drugi postati delavci in radi so postali, če je bilo le kje dobiti delo, sicer so morali ostati doma in biti lastnemu bratu za zastonskega hlapca. Kajti ta, ki je gospodaril, ne da jih je izkoriščal, kar se je tudi med brati dogajalo, ampak jih plačevati ni mogel, ker ni bilo denarja. S tem je mogoče razložiti pripadnost Franeta Masla delavskemu razredu in tudi tako množično udeležbo slovenskega kmeta v revoluciji.

Ervin Dolgan-Janez je navezal stike s sošolci Rudijem Korenom, Ninom Štrcajem in Jožetom Čeligojem iz Topolca ter jih pridobil za OF. Med ljudi je spravil že tudi precej tiskanega gradiva. Čez teden dni se je s kolesom odpeljal na Reko, kjer naj bi se prek Mile Živetove povezal z Jardasom, kot mu je naročil Tone Tomšič. To pa mu ni uspelo. Ob tej priložnosti je nagovarjal neke Bistričane, naj sabotirajo v tovarni torpedov, kjer so bili zaposleni. Ko pa se je vračal z Reke, je že po poti zvedel, da je njegov dom v Bistrici obkolila policija. Zavil je proti Podgradu in od tam skozi Zajelšje in Pregarje s kolesom na rami ali v rokah prišel na Ostrožno brdo k Bečanovim.⁴²

Zakaj se je Ervin Dolgan-Janez zatekel na Ostrožno brdo? Bečanove je že od prej poznal kot narodnostno zavedne, posebno pa Karla Masla, ki je hodil za njegovo sestro Elzo. Morda je tudi kaj vedel o Franetovih zvezah in delovanju za OF. Naj bo tako ali drugače, pri Bečanovih na Ostrožnem brdu si je Ervin Dolgan-Janez ustvaril pravo bazo. Od tu je hodil na sestanke z zavednimi ljudmi v Suhorje, na Janeževo brdo in v Čelje. Kajpak je imel tedaj že precejšnje politične izkušnje in veliko ideološkega znanja, zato so ga ljudje povsod poslušali z odprtimi usti. Nedvomno se je tudi Bečanovim ob teh Dolganovih nastopih marsikaj razjasnilo, kar poprej še niso mogli razumeti. Kristinino pismo, s katerim je Karla v Imperio pretkano obveščala o tem, kaj se pripravlja, spada menda v ta čas.⁴³ O tem je Kristina obvestila tudi

brata Toneta, ki je služil italijansko vojsko na Siciliji od 9. marca 1940, delno z dopi sovanjem, deloma pa prek Milojke Margon, žene Dora iz Herpelj, in še nekaterih. Milojka je nesla na Sicilijo tudi propagandno gradivo Osvobodilne fronte ter ga tam izročila Tonetu Maslu in drugim.⁴⁴

Italijani so v Ilirski Bistrici Ervina Dolgana-Janeza še zmeraj iskali. Medtem se je približal tudi dan, ko naj bi se pri Vižentinu v Renčah sestal z Oskarjem Kovačičem in drugimi. Vižentin ga je nastanil v neki samotni hiši pod Gradiščem, kjer je zaman čakal Kovačiča in Kovača več dni. Prav tako neuspešen je bil drugi Dolganov prihod v Renče čez mesec dni. Zato je sklenil oditi v Ljubljano. S kolesom se je odpeljal do Topolca pri Ilirski Bistrici, kjer je spravil kolo, nato pa odšel peš do Postojne k ljudem, ki mu jih je priporočil Tone Tomšič. Od tam je navezal stike s kmeti Bizjakom, Venčeslavom Japljem in Antonom Humarjem iz Studenega. Humar, ki je poznal vse steze po gozdovih, ga je povedel čez mejo v Planino.⁴⁵

V čas Dolganove odsotnosti z Ostrožnega brda spada pot Staneta Trudna (Hlepinovega) s Franetom Maslom v Brkine. Pravi, da sta šla tja, ko so začeli kositi otavo, se pravi v avgustu. Frane je tedaj gnal domov dva črna konja, dva morota, ki jima je oprtal razdrto mavzerico in nekaj literature. Na Ostrožnem brdu sta ostala kakšnih 10 dni, morala sta se skrivati v gmajni, kamor jima je nosila jest Kristina. Pogovarjala sta se o tem, da bi postala partizana v Istri. Frane mu je govoril o nekem dobrem prijatelju, pastirju, ki Istro zelo dobro pozna. To, da bi rada ostala borca v Istri, je vedela samo Kristina. Frane se je zelo bal za mater in očeta ter za malo sestro Verico. Nedvomno je očetu povedal, da namerava oditi med borce za svobodo, zakaj Stane je videl po tistem razgovoru očeta Franca, kako si je brisal solze in jokal.

Nazaj grede sta sredi sončnega dne pri »božjemartri« na Jakopcovi Gabrnici trčila ob dva karabinjerja in enega žandarja. Tedaj je Frane bliskovito potegnil pištolo in dvakrat ustrelil proti karabinjerjema. Karabinjerja in žandar so skočili po klancu v zaklon, Frane in Stane pa sta bežala na levo po danskem Nadlogu proti Klancam. Tistikrat je v Markovcu že obstajala partijska celica, v dolini pa dva rajonska komiteja KPS. Enega je bil član Janez Mohar-Harašo (Potočenov). Stane Hlepinov pa je imel za dekle Zinko Sterle (Ravšeljnova) iz Markovca. Tako je Stane izvedel, da je o tem spopadu Franeta s karabinjerji razpravljajal rajonski komite, ki pa ga je pripisoval divjim lovcem, češ da le-ti osvobodilnemu gibanju povzročajo samo škodo, ker postajajo Italijani nezaupljivi. Ker je Stane Truden iz Podcerkve veljal za divjega lovca, mu je Harašo to zaskrbljenost rajonskega komiteja izrekel s primernim namigom in poudarkom, Stane pa se je naredil nevednega in za Franetov spopad s karabinjerjema ni povedal nikomur.⁴⁶

Ob neki drugi priložnosti jeseni 1941 (drevje je bilo tedaj še v listju) pa je Frane Maslo s še enim tovarišem tovoril literaturo in dve mavzerici na osličku. Takrat sta ju zaustavila dva financarja, ki pa je Frane oba ustrelil. To mi je povedal sedaj že pokojni stric Vencelj Sterle, da pa je z osličkom Frane zares prišel na Ostrožno brdo sta potrdila tudi Kristina in Lojze Maslo. Tega oslička je potem kupil Jože Krebelj (Jakopčov) z Ostrožnega brda. Fašisti so bili menda obveščeni o tem oslu in njegovi vlogi, zato so tudi hišico Jožeta Kreblja ob drugem požiganju na Ostrožnem brdu 7. aprila 1942 najprej požgali in je ta osliček končal v plamenih.

Sredi septembra 1941 je stekla zveza tudi z ilirsko-bistriškim predelom. Zanj je poskrbel Rudolf Kalc iz Vrbice pri Ilirski Bistrici. Pot si je izbral južno od Snežnika čez Travne dolce ali pa med Jelenovo drago in Škodovnikom, povezal pa se je s Stanetom Kovačem-Slavkom Smelim. Po tej poti je konec septembra 1941 odšel v kraje na oni strani Snežnika tudi Smeli s še dvema partizanoma. Med drugim so se zglasili pri Kovaču v Kutežovem. To pot je naredil tudi Filip Tekavec-Gašper, komandir Ribniške čete.⁴⁷ Smeli to svojo pot omenja v poročilu z dne 17. junija 1942 in pravi, da je šel na Primorsko po nalogo Andreja Tratnika-Primoža (dr. Aleša Beblerja) in da je tam našel popolno politično neobdelanost in nedelavnost. Seveda je Smeli tako črnogledo pisal zategadelj, ker je stanje v okolici

Ilirske Bistrice primerjal s političnim zaledjem v Loški dolini, kjer je bila Osvobodilna fronta takrat prav tako dobro organizirana kakor v Ljubljani.⁴⁸

Iz vsega napisanega pa moremo sklepati, da si je osvobodilno gibanje krčilo pota na Primorsko tudi mimo ukrepov organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomišča. To pač zato, ker je bila politična linija partije, glavnega poveljstva in OF glede tega zelo jasna. Vodstvo osvobodilnega gibanja pa je tudi vedelo, da mora organizacijsko delo inštruktorjev CK KPS podpreti z vojaškimi ukrepi. Zato je v tem smislu osvojilo predlog Ervina Dolgana-Janeza, ko je prišel v začetku avgusta 1941 poročat o stanju na Primorskem v Ljubljano. Franc Leskošek, Miha Marinko in dr. Aleš Bebler so dali Ervinu Dolganu mnogo koristnih napotkov o nalogah, gibanju in taktiki partizanske enote, ki naj bi jo povedel s seboj na Primorsko.

Skupina partizanov za odhod na Primorsko se je zbrala na Mokrcu. V začetku se je za bojevanje na Primorskem izreklo večje število partizanov, potem pa se jih je večina premislila. Tako je Ervin Dolgan-Janez pripeljal na Primorsko le sedem partizanov z enim puškomitraljezom.⁴⁹ Ti borci so bili: Milko Puntar s Proseka pri Trstu, prej kovač in potapljač na Sušaku, ki je bil politični komisar enote, Ivan Sancin-Jovo iz Doline pri Trstu, Slavko Likar-Lojze, frizer iz Šturij pri Ajdovščini, Benjamin Čehovin iz Čehovinov pri Gorenji Branici, študent Franc Žagar-Chamberlein, doma iz Žage pri Bovcu, mitraljezec Peter Čelik-Peter Tolminski, poprej krojač, doma iz Reke pri Cerknem in neki mesar iz Maribora. Komandir skupine je bil Ervin Dolgan-Janez, po številu osmi.⁵⁰

Z Mokrcra do Metelj in nato v gozd Farjevci nad Pogačo jih je vodil Stanko Semič-Daki, tam pa jih je v neki gozdni baraki prevzel Janez Hribar, ki je četico nagovoril in jih seznanil z nalogami. Zvečer jih je povedel v Markovec, kjer so se odpočili v Lukovem skednju. V tem času so jim Potočanovi skuhalih dobrih krompirjevih žgancev, da so se nasitili preden so odšli na dolgo in nevarno pot. Nato jih je Janez Hribar vodil mimo žage Marof do podcerkovskega mostu. Naprej so menda odšli sami, oziroma ni mogoče dognati, kdo jih je vodil.⁵¹ Veliko dejstev govori za to, da jih je vodil Frane Maslo, kar trdita Kristina in Lojze Maslo.

Ta dva sta zelo natančno popisala pot skupine s Pivškega v Brkine. Skupina se je ustavila in predanila pri Kristini Ambrožič (Poklarci). Poklarca, ki je bila precej premožna, jih je dobro nahranila. Tu so se povezali še s Tonetom Gustinčičem, po domače Jakšom, in izvedeli, ali je pot mimo Ambrožiča prosta, pri čemer je pomagala tudi družina Renko, kjer so ponavadi pozneje partizani dobili čoln, če je bila reka Reka previsoka. Zvečer so odšli k Maslovim na Ostrožno brdo, kjer so jim tudi kuhali, šele od tu pa so odšli na Staro Sušico.⁵²

Iz stare Sušice so odšli čez železniško progo Pivka—Trst v Volče in na Vremščico. Tam so prišli v stik s pastirjem Ivanom Bubničem, ki ga je Frane Maslo postavil celo na stražo, in je to še ena priča, da je Frane Maslo to skupino vodil ali pa se ji je priključil med potjo.⁵² Skupina je potem odšla na Kras in se spet vrnila v Brkine, predvsem pa se je k Bečanovim na Ostrožno brdo vrnil Ervin Dolgan-Janez, da organizira zveze. Skupina je bila oborožena le z jugoslovanskim orožjem in ji je primanjkovalo mavzer municije. Enkrat je municijo pritoril Frane Maslo, enkrat pa literaturo.⁵³ Zveze z Loško dolino so tekle iz vasi Podcerkev ali iz Gorenjega jezera, kjer je bila javka pri Županovih. Enkrat je šla zveza tudi prek Babne police.⁵⁴

Prek meje in javorniških gozdov je literatura prihajala na Juršče, kjer je bila javka v gostilni, in v Parje. Največkrat jo je prevzel gostilničar in kovač iz Ribnice pri Pivki, ki jo je razvažal dalje s kombijem. Pomožni kanal za literaturo je šel iz Planine pri Rakeku čez Studeno, kjer je bila javka v gostilni Bizjak (kjer je bil prej Dopolavoro). Rezervni kanal, ki pa so ga namenoma malo uporabljali, je šel po železnici. Z Rakeka ga je vzdrževal Franc Mekina, starejši in še nekateri železničarji.⁵⁵

V času ponovnega bivanja Ervina Dolgana-Janeza pri Bečanovih oktobra meseca 1941 pa je po dolgih štirih letih odsotnosti z doma prišel na dopust Karlo Maslo.

To mu je uspelo zategadelj, ker si je z neko mažo namenoma povzročil vnetje na ušesu. Imel je namen, da se v italijansko vojsko ne vrne več in je imel že vse pripravljeno za v partizane tako nahrbtnik kot drugo opremo. Toda zaradi številne družine so ga doma preprosili, da se vrne nazaj in potem pobegne k partizanom naravnost iz vojske. Po nasvetu Ervina Dolgana-Janeza naj bi k pobegu iz vojske nagovoril več drugih Slovencev ter izvedel nekaj sabotaž in drugih akcij.⁵⁶

Za časa dopustovanja se je Karlo nekajkrat sestal z bratom Franetom, ki je prihajal kot kurir v domačo vas. Videl in imel v rokah je tudi puške, ki so bile skrite v gmajni na Ogencah. Ker je bil Karlo mož dejanj, je skupaj z bratom Pavletom izvedel prvo sabotažno akcijo. Zažgala sta skladišče sena za italijansko vojsko pri Jošku, v seniku italijanskih kolonov na Sp. Bitnji.⁵⁷

Za časa bivanja pri Nacetu Valenčiču v Ribnici pri Pivki je Ervin Dolgan-Janez dobil obvestilo železničarjev, da bo prek Pivke na Reko in za Opatijo peljal vlak z nemškimi letalci. Ker je bila prva primorska partizanska skupina daleč na Krasu, se je Dolgan odločil, da za akcijo pridobi Karla Masla. Ta je bil takoj za to. Morala sta hiteti, da jima vlak ne uide. Kraj za sabotažo sta izbrala na železniškem zavoju med tunelom pri Narinu in Kilovčami. Dolgan je stražil, Karlo Maslo pa je s ključem, ki sta si ga »izposodila« pri progovnem čuvaju odvil matice, kar ni delalo posebnih težav. Hude muke pa je imel s spojno žico, ki povezuje tračnice med sabo, da imajo dober stik. Le-to je na obeh tirih komaj pretolkel in tire razmaknil ravno zadnji trenutek. Prihajala je tudi italijanska patrola. Komaj sta Karlo Maslo in Ervin Dolgan skočila za skalo, že je pridrvel vlak in tisti hip se je že zaslišal tresk in lom pa vpitje ranjenih. To se je zgodilo 28. oktobra 1941.⁵⁸ Pri tej akciji je prišla do izraza Dolganova velika organizacijska sposobnost, moč prepričevanja in zupanja v ljudi ter izredna odločnost in junaštvo Karla Masla. Slo je za dva junaka, ki sta se medsebojno dopolnjevala.

Karlov beg k partizanom in posledice

Frane Maslo je bil po že zapisanem pričevanju Stanka Trudna prvi človek, ki je v Loški dolini streljal na Italijane. Kdaj pa je Frane formalno postal partizan in katera je bila prva enota, ki ji je pripadal, najbrž ne bo mogoče ugotoviti nikoli. Nekateri sledi kažejo, da je bil vključen v Ribniško četo, kar trdi tudi Stanko Truden. S pričevanjem Jakoba Kotnika je dokazano, da je bil Frane ob napadu Šercerjevega polbataljona na Lož (19. oktobra 1941) še na veselici pri Sv. Ani. Nazaj grede so razjarjeni Italijani Jakoba prijeli (zaprt je bil štiri dni), Frane, ki je hodil že po temi za njim, pa je skočil kakor maček čez plot in ušel.⁵⁹ Razmere po napadu na Lož zaradi zapadlega snega in razbitja Šercerjevih partizanov za odhod k partizanom niso bile ugodne, vsekakor pa je Frane v tem času gibanju veliko več koristil pri vzdrževanju zvez s Primorsko. Marija Frank z Gabrka v Brkinih se Franeta Masla (Bečanovega) spominja kot prvega partizana. Prišel je skupaj z Ivankotovim iz Bitnje — oba sta bila oborožena — v njive na Degači, ko so trgali hruške (oktobra 1941). Z njimi sta jedla in pri njih prespala. Tudi v Loški dolini je Frane Maslo konec oktobra 1941 veljal za partizana. Dvoje razlogov je bilo, ki so Franeta zadrževali, da ni za stalno odšel s četico na Primorsko. Najprej izredna navezanost na prijatelja Ludvika Gregoriča, po katerem je potem prevzel svoje partizansko ime, pa še ljubezen do Katice. Ti zadržki pa so nehali obstajati z njunima aretacijama, za katere je bil povod Karlov pobeg iz italijanske vojske.

Karlo Maslo se je v začetku novembra 1941 vrnil v Imperio. Zamudil je en dan in zato dobil 10 dni disciplinskega zopora. Po vrnitvi v enoto je začel takoj nagovarjati druge Slovence za beg k partizanom in za akcije proti Italijanom. Izvedli so nekaj napisnih akcij, tako da so narisali po mestu srp in kladivo. Karlo je kupil tudi pol kilograma drobnih čevljarških žebličkov, da bi jih pomešal med zob za

Stanko Truden kot partizanski kapetan, fotografiran v Črnomlju pred pohodom na Trst 1945

konje in mule. Ker pa so se mu živali zasmilile, te sabotaže ni naredil. Pač pa je iztaknil zatiče na oseh pri topovih in vozovih, da bi se le ti med dirjanjem na vajah polomili. Tudi ta sabotaža ni uspela, ker so oficirji zapazili, da ni zatičev in jih nadomestili z novimi. Z Emilom Legišo iz Nabrežine pa mu je uspelo zažgati garnizijsko skladišče sena in slame, ki je popolnoma pogorelo. Medtem se je pripravil tudi za beg.

Za beg s Karlom se je odločil le še Rudi Modic, doma z Velikega otoka pri Postojni. Ta je delal kot pisar v polkovni pisarni in mu je uspelo ponarediti dovolilnice, da sta lahko potovala v uniformah. 2. decembra 1941 sta zapustila Imperio in 157. polk gorskega topništva. Izstopila sta v Sežani in odšla v Dobrovlje pri Sežani na dom njunega vojaškega tovariša Kobala, ki je bil tedaj na dopustu, in se tam zadrževala več dni. Kobal je šel na Ostrožno brdo po Karlovo civilno obleko, potem sta se preoblekla in z avtobusom odpotovala na Modicev dom na Veliki otok pri Postojni, kjer sta se tudi nekaj časa skrivala. Potem sta bila še dva dni skrita v gostilni pri Turkovih v Hrašah pri Postojni. Tretji dan sta se napotila po skrivnih stezah v Volče pod Vremščico. Modic se je od tam vrnil na Postonjsko, Karlo pa se je napotil čez Staro Sušico proti Ilirski Bistrici. Med potjo se je sestel z aktivistom Antonom Douganom-Brankom, 24. decembra 1941 pa se je priključil partizanski skupini, ki jo je vodil Milko Puntar.⁶⁰

Karlo Maslo in Rudi Modic sta že pri Turkovih v Hrašah izvedela, da ju kvesturini vsepovsod iščejo. Posebno hitro pa so karabinjerji ukrepali v Loški dolini. Kaže, da so bili Karlovemu bratu Franetu že poprej na sledi, vendar mu niso mogli do živega. Osvobodilna fronta je namreč imela več dobrih obveščevalcev. Prvi je bil Ivan Mavrič, uslužbenec na pošti v Starem trgu. Ta je prisluškoval italijanskim telefonskim pogovorom ter prestrezal in odpiral pisma, naslovljena na italijansko komando in karabinjerje. Drugi je bil žandarmerijski narednik Franc Tavčar, ki so ga karabinjerji imeli na postaji kot poznavalca krajev in ljudi. O ukrepih italijanskih

Frane Trenta-Jakša, fotografiran v Gradnikovi brigadi leta 1944

civilnih oblasti pa sta OF obveščala župan Jože Mlakar in uslužbenec Vinko Šumrada.⁶¹ V gostilnah sta vlekla na ušesa Tone Gabrič pri Korletu⁶² in Katica Ilenič pri Benčinu.

Zvezo s Katico je vzdrževal Vinko Hace (Točkov) iz Podcerkve, ki je v Starem trgu pri kovaču Debevcu delal kot kovaški pomočnik. Ta ji je prinašal sporočila od Franeta Masla in omogočal sestanke. Konec novembra 1941 je bila Katica Ilenič poslana v rodno vas Kvasico pri Črnomlju s pošto za Franeta Trento. Obveščevalec Ivan Mavrič je sporočil, da imajo Italijani o njima s Franetom Maslom precej podatkov. Kazalo je tudi, da se posebej zanimajo za Katico, ker so zaprli njenega gospodarja Miloša Benčino. Možno je tudi, da mu je Katica nesla poziv, naj kot partizan odide v domače kraje.⁶³

Tistikrat je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sestavljalo novo partizansko enoto za odhod na Primorsko. Zbirali so jo v Polhograjskih Dolomitih na Samotorici in je znana kot Špacapanova četa, pri kateri se je tedaj mudil najprizadevnejši organizator osvobodilnega gibanja na Primorskem Ervin Dolgan-Janez. V noči na 5. december 1941 je četa sodelovala pri napadu na Preserski most, nakar naj bi odšla na Krim in od tam na Primorsko. Med napadom, ki je bil sicer uspešen, pa je prišlo do zmede. Namesto da bi bila Špacapanova četa prepeljana na drugo stran Ljubljane in s krimske strani opravila svojo nalogo, se je zgodilo ravno narobe, tako da so morali spet nazaj v Dolomite. Nato so poizkušali priti v Vipavsko dolino mimo Godoviča, a so se pri Zadlogu vrnili zaradi prevelikega snega in nepoznane poti. Ervin Dolgan-Janez se je tu ločil od skupine, jim naročil naj gredo v Loško dolino in od tam po zvezah čez nekdanjo državno mejo na Primorsko, sam pa je kot študent z avtobusom iz Godoviča odpotoval v Ajdovščino in naprej po svojih političnih in organizacijskih opravkih.⁶⁴

Frane Trenta-Jakša pravi, da je poziv za odhod na Primorsko dobil kmalu po tragediji belokranjske čete 2. novembra 1941 na Gorenjih Lazah, to pa spada v čas, ko je glavno poveljstvo za bojevanje na Primorskem zbiralo novo partizansko enoto.

Opisane razmere in pričevanja pa se skladajo tudi z datumom, ki ga Katica Ilenič navaja kot čas svojega odhoda iz Loške doline v Kvasico s pošto za Franeta Trento. Konec novembra ali v začetku decembra 1941 je Frane Trenta-Jakša odšel iz Bele krajine. Potoval je peš. Natančneje je opisal le drugi del poti od Rakitnice mimo Glažute v Jelenov žleb in mimo Loškega potoka na Knežjo njivo. S Knežje njive je odšel k Hlepinovem v Podcerkev, kjer je dobil zvezo s Franetom Maslom, nato sta skupaj odšla v Brkine. Na Braču je Frane Maslo za kamuflažo celo kupil 4 ovce, da italijanske straže nanju niso bile pozorne. V četici sta bila odrejena za vzdrževanje zvez z Loško dolino, ker sta poti prek Javornikov zelo dobro poznala.⁶⁵

Katico Ilenič in njenega brata Toneta so Italijani zaprli 2. decembra 1941. Ob aretaciji je Katica še uspela materi Katarini izročiti denar in naročiti, naj sestra Pepca takoj odpotuje v Podcerkev k Točkovi teti in tam sporoči, kaj se je zgodilo. Pepca Ilenič je to naročilo izpolnila, vendar so jo Italijani zasledovali in jo pri vračanju zaprli ter odvedli v logaške zapore.⁶⁶ Hkrati so izdali zaporni nalog za Stanka Trudna (Hlepinovega) in Ludvika Gregoriča (Rihtarjevega). O tem sta bila pravočasno obveščena, zato sta se namenila oditi k partizanom. Zvezo sta najprej iskala v Markovcu, kjer so jima rekli, naj počakata, nato pa sta bila skrita na podstrežju Pocinove hiše v Viševku. Zveza za odhod k partizanom je bila tedaj slaba. Italijani so ju iskali in preiskali stanovanja že 5. decembra 1941. Ker zveze ni bilo, se je Stanko Truden podredil Ludvikovemu mnenju, da so Italijani nanju že pozabili in da jima nič ne morejo. Ko sta se napotila proti domu, so jima Italijani v Starem trgu 6. decembra 1941 takoj natakneli lisice, ju odvedli v zapore in začeli zasliševati.

Za tolmača je bil Tomšič iz Bajerja, drugi tolmač pa je bil italijanski vojak, doma iz Istre. Zasliševanje se je začelo z vprašanjem »Kje je Maslo?« Stanko Truden je odgovoril, da ga ne pozna, nakar so ju zvezana zbili z žilavko na tla. Stanko se je oddahnil, ker niso nič spraševali za Matevža Haceta in za Antona Prevca, s katerima je bil povezan kot komandir vaške zaščite. Ta je bila v Podcerkvi organizirana že septembra 1941 in bi morala sodelovati pri napadu Šercerjevih partizanov na skladišče italijanskega eksploziva na Klancah skupaj z zaščito iz Loža. Čakali so zbrani v Baragovi ogradi, da bo nekdo prišel ponje, a ni bilo nikogar. Tako je ta akcija propadla.⁶⁷ Ludvik Gregorič pa za te zveze in naloge ni vedel. Bili so ju brez usmiljenja, češ da lažeta. Nato jima je marešalo pomolil pod nos fotografijo, na kateri je bil poleg Ludvika, Stanka in še nekaterih tudi Frane Maslo. Stanko se je pobral s tal in se nasmehnil: »Pa saj to je Frane Bečan. Zakaj mi niste rekli, da zanj sprašujete? Ko bi me vprašali za Bečana, bi takoj vedel, koga mislite. Jaz ne vem, kako se piše. Ta slika je stara več kot tri leta. Fotografiral je moj brat, ki se s tem ukvarja poklicno, pač tako kot vse druge, Franeta pa nisem videl že več kot pol leta.«

Nato so začeli spraševati, kdo so komunisti, a Stanko in Ludvik sta rekla, da nobenega ne poznata. Po polnoči so ju znova gnali na zaslišanje v gornji del nekdanje pošte v Starem trgu. Mimogrede se je tiho oglasil narednik Franc Tavčar: »Držita se hrabro, nič ne vedo!« Drugi dan so jima kazali fotografijo Karla Masla. Stanko Truden je rekel, da ga ne pozna. Potem se je ohrabril in očitajoče rekel marešalu: »To imam za plačilo, ker sem prvemu vašemu oficirju, ki je zbolel ob prihodu v Jugoslavijo, odstopil svojo posteljo... Vprašajte Konstantina, vašega človeka, ki dela v opekarni!« Marešalo si je grizel ustnice, a udarjal ni več. Čez tri dni so ju uklenjene z avtobusom odpeljali v logaške zapore.⁶⁸

Tudi Katico Ilenič so v črnomaljskih zaporih topli. Spraševali so jo za Franca Masla in Franca Trento, kje sta in kaj sta, češ da sta komunisti. Zaprli so tudi mater Katarino. Zelo jih je bremenil izdajalec Hafec, a vsi štirje: Katica, Tone, Pepca in mati Katarina so se dobro zagovarjali. Nič niso priznali in tako Italijani niso imeli proti njim nobenih dokazov. Katica je bila izpuščena dan pred Božičem, 24. decembra 1941, morala pa se je dvakrat tedensko javljati na fašistično postojanko. Ko je prišla iz zapora, je Frane Maslo kmalu še enkrat prišel na njen dom, potlej pa ga ni

Ludvik Gregorič-Rihtarjev, po prihodu iz zapore v Črnomlju marca 1942

videla nikoli več. Po vojni ji je Frane Trenta povedal, da je izdajalec Hafec dobil zaslužen plačilo.⁶⁹

Stanko Truden in Ludvik Gregorič sta bila sama v celici. Zasliševali so ju nekajkrat na teden. Pred novim letom sta Stanka obiskali sestra Pepa in Zinka Sterle, znana kot skojevka Daša. Povedali sta mu, kdo ju je izdal in da Stanka izdajalec Janez Nanut obtožuje, da je partizanski skladiščnik orožja. Zinka je tudi povedala, da so izdajalca pripravili, ker so ga vaščani zalotili, ko je kradel suho svinjsko meso pri Enžicovi Neži v Podcerkvi. Ta podatek jima je ob sojenju zelo koristil. Sestra Pepa je Stanku povedala, da sta z Zinko vse spravili od hiše, ker je bila v hiši še enkrat preiskava. Izdajalec Nanut je namreč sam naredil sledi po snegu v njihov skedenj, potem pa je šel javit, češ da so tam spali »četniki«.

Dva karabinjerja v logaških zaporih sta bila protifašista. Za novo leto sta Stane in Ludvik dobila v celico še Janeza Zelenca iz Hotederšice in nekega Tonija iz Planine. Karabinjerja sta prinesla v celico dve torti, paznikova žena pa jim je spustila po vrvi celo črno kavo. Karabinjerja sta pripovedovala razne zgodbe o črni srajci, o Mussoliniju, kako se je vozil in podelal nad Rimom itd. Po novem letu so ju prepeljali v Črnomelj. Tik pred tem so iz tamkajšnjih zaporov pobegnili neki zajeti partizani, zato je bilo vojakov okoli zapore, da se je kar trlo po sodniških hodnikih. Bili pa so tako prijazni, da ne bi nihče verjel. Hrano v zapor so dobivali iz gostiln. Stanko in Ludvik sta dobila vtis, da so že tudi nekateri oficirji povezani z OF. Bilo je tako vzdušje, kot da bo konec vojne že čez mesec dni.

Stanku Trudnu je veliko pomagalo to, ker so karabinjerji Ludvika Gregoriča še iz časa, ko sta se ženila Janez Žnidaršič (Sampertov) z Ivano Šilc in Milan Mele z Mileno Telič, poznali kot dobrosrčnega veseljaka, ki se ne vtika v politiko. Na sodni razpravi v Črnomlju jima je bil za branilca karabinjer iz Logatca, ki jima je na silvestrovo pravil vice o Mussoliniju. Bila sta oproščena in izpuščena. To se je zgodilo konec februarja ali v začetku marca 1942. Rakovčanje takrat še niso odšli k partizanom, ker se je Stanko Truden ob enodnevnem postanku na Rakeku še pogovarjal z Ivanom Turšičem-Iztokom, ki ga je že od prej poznal.

V Starem trgu pri Ložu so karabinjerji Stanku ukazali, da se mora vsak dan javljati na postaji. Ker pa je bila postojanka maloštevilna in boječa, se je Stanko začel izmikati, začel pa je tudi pripravljati napad na Italijane v Starem trgu, s katerim pa se vodstvo osvobodilnega gibanja v dolini ni strinjalo. Ta sklep vodstva mu je sporočil Tone Prevec-Dimač. Čakati je bilo treba na znak, ko se bodo pripadniki narodne zaščite in somišljeniki OF v Loški dolini kot en mož dvignili v vseljudo vstajo.

Kmalu po vrnitvi iz zapora je Stanka Trudna obiskal Frane Maslo, ki je prišel na zvezo v Podcerkev kot kurir s Primorskega. Spala sta na Paveljčevem skednju. Takrat se je Frane zelo bal za mater in sestrico Vero, ki je bila stara komaj sedem let. To bojazen in skrb za svoje drage pri Franetu tudi pozneje pogosto srečujemo in je spričevalo njegove dobre vzgoje, srčne kulture in socialnega čuta. Sicer pa je Frane o partizanstvu govoril vse prej kot z navdušenjem, zakaj govoril je s prijateljem, ki mu je lahko zaupal tudi senčne strani vojskovanja. »Govoril je o hudih naporih, o gladovanju in pomanjkanju hrane in o hudi disciplini. Mislim, da je ciljaj na razmere v Ribniški četni...« piše Stanko Truden v spominih na Franeta Masla.⁷⁰

Opombe

³⁸ Na Pivško je hodil tudi študent Franc Benčan iz Planine pri Rakeku. Zadnje dni septembra 1941 je prišel skupaj s Francem Klemenčičem v Postojno, na Pivko in v Knežak, v Ilirski Bistrici pa je sklical konferenco aktivistov OF. Vendar ni znano, če sta ta dva aktivista potovala čez Loško dolino. Vsekakor je izjava Katicice Ilenič dokaz, da so šla prizadevanja za pobuditev osvobodilnega gibanja v Brkinih po več kanalih, saj sam Ervin Dolgan pravi, da so mnogi povratniki prinesli pravo zrno odpora. V času prihoda prvih partizanov na Primorsko je bil na okrevanju pri Renkovih tudi Bogdan Osolnik, tedaj agilen in vpliven skojevce, ki je agitiral za pomoč partizanom, vendar ga tja ni poslal CK, potoval pa je legalno.

³⁹ Frane Maslo ji pištole in bombe ni pokazal, večkrat pa ji je dejal, naj se ne boji, ker je obo-rožen.

⁴⁰ Ivan Bubnič je potem postal partizan. Sedaj živi na Pivki.

⁴¹ Ervin Dolgan-Janez, obe besedili in ustna izjava.

⁴² Karlo Maslo, magnetofonski zapis.

⁴³ Pismeni podatki Lojzeta Masla, ki mu jih je dal ustno brat Tone.

⁴⁴ Isto kot opomba 42. Dolgan se je zadrževal na Ostrožnem brdu pet tednov.

⁴⁵ Stanko Truden-Dušan (Hlepinov), ustna izjava 10. julija 1972.

⁴⁶ Crtomir Šinkovec: Uporni svet pod Snežnikom, str. 157.

⁴⁷ Arhiv bataljona Miloša Zidanskega v IZDG, dopis št. 140.

⁴⁸ Stanko Semič-Daki v najnovejših spominih navaja številko 14 in dva puškomitraljeza. Opisuje tudi nesrečen pripetljaj z mitraljezom, ki se je sprožil v zboru in je bil eden obstreljen v nogo. Ervin Dolgan pa to oboje zanika in pravi, da se ta nesreča ni pripetila v njegovi skupini.

⁴⁹ Imena in priimki iz C. Šinkovca, Uporni svet... Ervin Dolgan ni nikoli prej omenjal Nedeljka, ker je ta postal izdajalec.

⁵⁰ Ervin Dolgan mi je nazadnje dejal, da je prve partizane na Primorsko vodilo več ljudi. Omenjal je tudi Gornje Jezero, a tu se ne da reči nič zanesljivega.

⁵¹ Lojze in Kristina Maslo, ustni izjavi. Ivan Bubnič, ustna izjava.

⁵² Ervin Dolgan-Janez, izjava ob prvem pogovoru.

⁵³ Anton Prevec-Dimač, ustna izjava. Tudi dipl. naloga prof. Avsca.

⁵⁴ Franc Mekina-Borut, ustna izjava.

⁵⁵ Spomini Karla Masla pri M. Zadniku.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ E. Dolgan, Počeci NOB u Primorju, Karlo Maslo, magnetofonski zapis.

⁵⁸ Jakob Kotnik (Andretov), ustna izjava.

⁵⁹ Spomini Karla Masla pri M. Zadniku.

⁶⁰ Dipl. naloga prof. Avsca.

⁶¹ Spomini T. Gabriča in K. Ilenič Klančar, magnetofonski zapis.

⁶² O tem pozivu je govoril Trenta, ni pa povedal, kdo mu ga je prinesel.

⁶³ E. Dolgan, Počeci... Tudi ustna izjava.

⁶⁴ Frane Trenta-Jakša, ustna izjava.

⁶⁵ Katica Ilenič Klančar, kot zgoraj.

⁶⁶ Anton Hace (Točkov), ustna izjava. Tudi dipl. naloga prof. Avsca.

⁶⁷ Pismo Stanka Trudna z dne 6. januarja 1973.

⁶⁸ Katica Ilenič Klančar.

⁶⁹ Pismo Stanka Trudna.

⁷⁰ Pismeni podatki Lojzeta Masla, ki jih je dal brat Tone ustno.

Književnost

Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino

Kultura

Emil Cesar

(Nadaljevanje)

Vsega tega pa ne bi pripovedovali tako podrobno, če ne bi iskali prav v tem, kolikor je le mogoče, upošteva je pričevanja, prepričevalen odgovor za vzrok (ki je bil prav gotovo v vsebini) in odločitev, zakaj jih želijo prevesti v hrvaščino. Zanje so se namreč navdušili hrvatski aktivisti iz Gorskega kotora ter izrazili željo, naj Godina odstopi eno ali dve, njihovim partizanskim glasilom. Po vsem povedanem menim, da je do odločitve prišlo predvsem zaradi vtisa, ki ga je zapustilo pisateljevo ustno posredovanje, s čimer je bila podana primerna čustvena osnova; zaradi dinamičnega zaporedja doživljanj v pripovedi in pa zaradi večno žive prisotnosti vprašanj človeške vesti, kar ga ne zaposluje samo v začetku bojevanja, temveč tudi pozneje. — Črtice Boga Flandra-Klusovega Jože pričajo o tem. — Morda pa so se za prošnji odločili tudi zaradi česa drugega. Lahko zaradi pomanjkanja podobnih izvernih del ali morda v želji, da seznanijo hrvatsko ljudstvo o bojnem in kulturnem življenju Slovencev v vojnem času in podpro s slovenskim zgledom upravičenost lastnega boja. — Črtici po vsej verjetnosti v hrvatski narodnoosvobodilni periodiki nista bili objavljeni. Če pa bi bili, bi bila to prva prevedena literarna dela iz slovenskega narodnoosvobodilnega boja v kak tuj jezik.

Čeprav se ti stiki s hrvatskim ljudstvom niso razvijali in gojili načrtno, pa spet ne moremo trditi, da hrvatsko ljudstvo v tem času ni poznalo najvidnejših osebnosti slovenske vojne književnosti. Vendar je med prvim pomembnejšim poizkusom in naslednjim, preteklo kar precej časa.

Edini uspeli primer, opozoriti v literarni obliki slovenske rojake v Ameriki, kako živi po okupaciji njihova domovina, s tem posredno pa opozoriti na svojske vojne razmere tudi tujino, so štiri pesmi Albina Čebularja, ki so izšle v Ameriškem družinskem koledarju za leto 1942. Iz raziskave Viktorja Smoleja razbiram, da je poslal Čebular pesmi Katki Zupančičevi, svoji učiteljski kolegici iz Bele krajine, predno se je izselila v Ameriko. V obsežnejšem pesniškem izboru, kakor povzema Smolej po spominih Katke Zupančičeve, so bile tudi štiri pesmi z vojno tematiko (*Skrita v pričakovanje, Zakril sem si z rokami oči, Pod vrbo žalujko in Trepetajoče jutro*) in so nastale že po okupaciji Slovenije, v 1941. letu. Čeprav je bila od samega začetka slovenska pesniška izpoved polna trpljenja, pa je pesnikova misel že pomočila v kri žrtev prvih zločinskih dejanj; saj je znano, da jih je okupator uzakonil že s svojim prevzemom oblasti, nato pa kaj kmalu precizno dokazal, kako namerava izvajati svojo oblast. To pa je kot znamenje močnejšega prinašal po otroško pre-

prostem načelu — na svojih bajonetih in v grozečih žrelih svojega orožja. O streljanju talcev govori pesem *Trepetajoče jutro*. Čebular je pesem poslal Zupančičevi, ta pa jih je izročila uredništvu Ameriškega družinskega koledarja. Smolej z vso upravičenostjo domneva, da je šla Čebularjeva pesniška pošiljka necenzurirana skozi italijansko in nemško cenzuro.¹⁴

Domala leto dni je minilo do naslednjega primera, ob katerem moremo takoj povedati, da je imel izredno velik uspeh. Govorimo o drami Mileta Klopčiča *Mati*. Delo so prvič uprizorili slovenski gledališčniki med 3. in 4. oktobrom 1943, v noči zadnjega dne zasedanja zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Bilo je napisano prav za to priložnost in prav tedaj je bilo tudi prvič uprizorjeno.

Prvo vest o pripravah kulturnikov na ta zgodovinski dogodek zasledimo v dnevniških zapiskih Edvarda Kocbeka Listina, 24. septembra 1943, za poročilom, da sta tega dne z Josipom Vidmarjem uredila med drugim slavnostno število Slovenskega poročevalca. Za zbor odposlancev slovenskega naroda pa naj bi pripravili uprizoritev posebnega gledališkega dela. Mnenja o tem, kaj naj bi za to priložnost uprizorili pa so bila zaradi časa, ki jih je ločil od zasedanja, deljena. Prav zaradi tega, so nekateri predlagali, da bi pripravili kakšno starejše dramsko delo, katerega vrednost bi zaživela v spremenjenih družbenih in političnih razmerah. Ostali, med njimi je bil tudi Kocbek, pa so želeli, da bi se na zboru predstavili z delom, zajetim iz tedanje vojne stvarnosti. Kljub temu, da se jim je zdela ta misel zaradi že omenjenega pomisleka, težko izvedljiva, so se vendar ločili s sklepom, da se čez dva dni ponovno snidejo, tokrat, če le mogoče, z osnutki del ali vsaj s predlogi zanje. Ker sta ob njunem povratku iz razgovora s književniki Vidmar in Kocbek ugibala, kdo naj bi se lotil dela, Klopčič ali Udovič, sodim, da sta bila slednja med tistimi, ki so bili za uprizoritev izvirnega vojnega dramskega teksta, hkrati pa, da sta kazala za predlog že od vsega začetka resno zanimanje. Naslednjega dne se je Klopčiču in Udoviču pridružil še Jože Javoršek. Po Kocbeku bi sklepali, da sta se Udovič in Javoršek lotila dela skupaj, obenem pa nam posreduje tudi kratek vsebinski okvir njunega zasnutka: »Opustila naj bi enotnost časa in sklenila, da bosta ob resničnih osebah uporabila tudi simbolične«.¹⁵ S tako zasnovo se Kocbek, ki si je želel izrazitejšega pričevanja, ni zadovoljil. Zato je predlagal, sicer prav tako splošen, pa vendar bolj podprt in verjetnejši zaplet, ki bi moral zajeti, časovno zgoščeno, vse usodne dogodke časa in njihove učinke. Kljub temu, da velja Kocbekova pozornost bolj Udoviču in Javoršku, pa je vendar v zapiskih za 27. september, ko sporoča, da sta slednja od zamisli odstopila, pripomba, da vztraja le še Klopčič in da pisanje že zaključuje. Tega dne je tudi v Kocbeku dozorel sklep, da se je lotil podobnega dramskega poskusa,¹⁶ ga v okviru sugestij Udoviču in Javoršku še istega dne zasnoval, naslednjega dne pa je *Večer pod Hmeljnikom*, kakor je dramatisirani prizor naslovil, dokončal. Prav tedaj pa je zaključil enodejanko tudi Klopčič; dan pozneje, 29. septembra, so se igralci deli učili. *Večer pod Hmeljnikom* so uprizorili v noči prvega dne zasedanja, Klopčičevo *Mater* pa zadnjega dne. Klopčičevo delo je imelo zaradi svoje domačnosti in izredno aktualne vsebine zelo velik uspeh. Tipkopis drame je takoj po premieri odnesel na slovanski jug dr. Vladimir Dediđer.¹⁷ Mimo teh vsebinskih odlik dela je na Dediđerjevo odločitev vplivalo tudi Dediđerjevo spoštovanje Klopčičeve predvojne socialne poezije. Delo je odnesel s seboj z namenom, da ga uprizorijo v partizanskih enotah in na osvobojenem ozemlju drugih jugoslovanskih pokrajin.¹⁸ *Mati* je po Dediđerjevi zaslugi kmalu nato izšla, menda v nekem ciklostiliranega zbornika na Hrvaškem, pod naslovom *Jedini put*. Sicer pa so delo v tem obdobju med jugoslovanskimi narodi večkrat ponatisnili.¹⁹ V Splitu, po njegovi osvoboditvi, je izšla celo tiskana izdaja drame.²⁰ 12. novembra 1944 jo je uprizorilo Gledališče narodne osvoboditve NOVJ v Beogradu. Še v partizanih pa je Klopčiču povedal Edvard Kardelj, da so delo prevedli Francozi in uprizorili v Alžiru.²¹

Naslednji znani primer je v zvezi s pesnikom Karlom Destovnikom-Kajuhom. Znano nam je, da je prva in edina, za življenja razmnožena Kajuhova pesniška zbirka

izšla novembra 1943. leta, ko so se enote XIV. divizije vračale iz Brkinov na Notranjsko. Hkrati pa nam je znano, da je ta, vsestransko pomembna zbirka, ki ji je Kajuh izbral skromni naslov *Pesmi*, izšla, zaradi preprostih razmnoževalnih pripomočkov v kaj nizkem številu izvodov. To pa ob še tako skrbnem tehtanju, kdo vse naj bi zbirko dobil, ni pokrilo najnujnejših potreb po Kajuhovih pesmih. S tem številom niso mogli zadostiti še tako zreduciranim potrebam proslincev v diviziji, kaj šele drugje. Znano pa nam je tudi, da so prav zaradi tega, za njegovega življenja, še dvakrat poskušali uresničiti zamisel o večji izdaji *Pesmi*: Prvič v tehniki XIV. divizije, ki so jo postavili v okolici Ogulja in Lašnika nad Loško dolino. Zamisel je pozneje propadla zaradi priprav v zvezi s pohodom divizije na Štajersko. — Drugič pa že med tem pohodom v Hrvaškem Zagorju. Po pripovedovanju Ladislava Kiaute, sta s pesnikom Karlom Destovnikom-Kajuhom, z namenom, da bi izdali njegove *Pesmi*, obiskala v neki vasi propagandni odsek X. korpusa.

Po vsem, kar nam je doslej znanega o tej zbirki in pa o tem, kako je pesnik sodil o prvem ponatisu *Pesmi*, — o njej je imel pomisleke, ker izbor ni več ustrezal njegovi izostreni kritičnosti, — pa je zanimivo, da je tokrat na Hrvaškem, s pobudniki zamislil o večji izdaji svojih pesmi soglašal. Le tako si moremo razlagati Kajuhovo navzočnost pri razgovorih in uspeši zaključki razgovora. Kako pa so potekali le-ti, kažejo ohranjena pričevanja: Izdaja bi morala iziti v čim krajšem času. To pa je bilo mogoče izpeljati le s pesmimi, ki so jih v tem času — januarja 1944 — poznali, saj vemo, da Kajuh po natisu *Pesmi*, ni pisal. O vzrokih, zakaj je Kajuh v ponatis privolil, moremo samo ugibati. Navedimo le nekaj od najverjetnejših: Seznanjeni so bili z ugodnejšimi pogoji partizanskega tiskarstva, ki so bili mnogo ugodnejši od razmer na Slovenskem, o čemer sta se Ladislav Kiauta in Karel Destovnik-Kajuh, po razgovoru s štabom korpusa, zlahka prepričala. Presenetila ju je prav gotovo načelna privolitev v kaj kratek rok, v katerem bi morale pesmi iziti in pa dogovori o povsem tehničnih materialnih vprašanjih, ki so bili ugodnejši od pogojev na slovenskem ozemlju. Hkrati pa govori pripravljenost za ponatis *Pesmi*, da so bili na Hrvaškem na nek način pred tem seznanjeni z magično močjo Kajuhovega literarnega dela, čeprav le-te doslej, po doslej znanem, tam še niso bile objavljene. V razgovorih so hrvaški tovariši izrazili tudi željo, naj bi jih nekdo prevedel v srbohrvaščino. Tako bi lahko s slovensko izdajo izšla še srbohrvaška. Te spomine pa dopolnjuje Marta Paulinova-Brina s pripovedjo, da so nekaj Kajuhovih pesmi ob tej priložnosti odstopili hrvaškemu borcem. Zamisel je bila torej po obojestranskem soglasju kaj blizu uresničitve, saj so ob tej priložnosti govorili celo o takih podrobnostih kot je tehnična izvedba izdaje. Zato moremo le obžalovati, da do izdaje ni prišlo. — XIV. divizija je namreč še iste noči nadaljevala svoj pohod proti slovensko-hrvaški meji in potem prodrla v osrčje Štajerske. — Novemu ponatisu pa Kajuh morda ni nasprotoval samo iz kakih posebno tehtnih vzrokov. Med njimi je bil morda najtehtnejši ta, da je bila divizija tik pred vdorom na novo pokrajinsko in operativno področje, kateremu je bilo potrebno mimo drugega, tudi novih, močnejših osveščujočih impulzov. Da smo z domnevo kaj blizu resnice bi kazalo tudi dejstvo, da kulturniki XIV. divizije niso pozabili na natis Kajuhove pesniške zbirke niti na tako zahtevni poti kot je bil pohod iz Bele krajine čez Hrvaško na Štajersko. Še več. Ob samem prestopu meje postane zamisel o ponovnem natisu Kajuhove zbirke celo močna aktualna.

V ta okvir zaradi časa nastanka vključujemo še črtico Vitomila Zupana *Modre dekliške oči za Paveliča* in skušajmo pojasniti nekatere navidezne nejasnosti v zvezi z njo. Črtica je nastala januarja 1944 v vasi Vitunj pred Ogulinom, ob napadu XVIII. divizije na Ogulin. Tako je Zupan v stiku s hrvaškim prebivalstvom iskal primere za svoje pisanje, dobljene motive pa v tem času tudi oblikoval. S tem je slovenski pisatelj, s podobnimi ugotovitvami se bomo še srečali, po svoje prispeval k literarnemu oblikovanju tega časa pri drugem, določno, hrvaškemu narodu. Pa ne samo to. Pri pisanju ga je vodila želja pokazati svojemu ljudstvu trpljenje hrvaških

sosedom, kakršnemu so bili le-ti izpostavljeni. Seveda so bili to samo izseki, ki pa so dobili v vojni, tudi zaradi posebnega slovenskega položaja, in Slovencem so bila taka dela namenjena, svojske razsežnosti. Stvarno ozadje črtice predstavlja dogodek iz boja z ustaši pri Starem Lazu v Gorskem kotaru. Po vojni bi morala črtica *Modre dekliške oči za Paveliča*, predstaviti svetu ne le partizanskega pisatelja Vitomila Zupana, prav tako pa tudi ne samo medvojnih kaotičnih razmer in človeških stisk hrvatskega ljudstva, temveč neverjetne preizkušnje karakterne trdnosti in neupogljivega junaštva in svobodoljubja jugoslovanskih narodov. *Modre dekliške oči za Paveliča* je po vojni prevedel v francoščino Jean Lacroix, lektor francoskega jezika na ljubljanski univerzi in jo poslal, morda prej kot dokument o prestanem štiriletnem trpljenju jugoslovanskih narodov, pariški reviji *Lettres Françaises*. Prevajalec je čez nekaj časa prejel iz uredništva odgovor, približno naslednje vsebine, da se črtica močno naslanja na Malapartejevo Košarico ostrig, na eno izmed črtic v njegovi zadnji objavljeni knjigi *Kaputt*, zaradi česar je ne morejo objaviti. Očitek pariškega uredništva pa je povsem brez podlage. Oba opisana primera, Malapartejev in Zupanov sta si sicer nekoliko podobna, vendar se srečujemo v Zupanovi zgodbi z začetkom, pri Malaparteju pa z dejstvom po opravljenem dejanju. Vseh teh grozodejstev je bilo v letih boja jugoslovanskih narodov toliko, da bi se z njimi prav gotovo lahko srečali tudi pri katerem drugem jugoslovanskem pisatelju. Kljub temu pa o kakem medsebojnem idejnem in motivnem vplivu ne bi mogli govoriti. Ker pa govori Malaparte o košari iztaknjenih oči, bi mogli celo trditi, da so taka dejanja, kar priča o povsem nerazumljivi in skrajno moralni izprijeni akciji ljudi v samem vrhu hrvatske fašistične marionetne oblasti, dobro se zavedajoč posledic, storjenih nad lastnim ljudstvom. Ako pa je bila to akcija, pa tega prav gotovo niso odkrili samo slovenski partizanski borci, kar dokazuje tudi Malapartejev primer, ki razkriva stud nad izvajalci in prezir. Oboje del se med seboj dokumentarno dopolnjuje. Zato je prav nerazumljivo, da ni bil prevod Zupanove črtice objavljen. Menim, da bi po natančnem živjetju v jugoslovanske razmere odločili prav gotovo drugače. Detajl, ki ga opisuje Zupan seveda ni tako mogočno pretresujoč, ni pa zaradi individualnosti nič manj grozljiv. Konkretni primer zločinskega divjanja celo še teže obleži na človeku prav zaradi karakternih opisov izseka, ki daje поблиže občutiti silno trpljenje, kar bralcu samo zastavlja vrsto vrtajočih vprašanj in seveda tudi zaključkov. Zupanova črtica predstavlja neposredni bojni zapis pisatelja očitvidca in mu je druga, Malapartejeva, nič manj dragoceni epilog, ki nam ga more z vso neposrednostjo podati spet samo očitvidec. Naključju pa se moremo zahvaliti, da je bil pri tem navzoč književnik. Ob Košarici ostrig občutimo obsodbo in prezir do patološke manifestacije privrženosti ustaško-fašističnemu režimu. — To suverenost nastanka obeh del moremo podpreti še z bibliografskim podatkom, da je Curzio Malaparte (pseudonim Kurta Suckerta) dokončal *Kaputt* septembra 1943. leta, po Mussolinijevem padcu, po povratku s Finske, ko se je zopet nastanil na Capriju, delo pa je objavil 1944. leta. Prav tako pa je oprt tudi Zupanov nastanek na pohod XVIII. divizije po Hrvatski, poznamo pa tudi približen datum nastanka in celo kraj, kjer je delo nastalo, kar pa smo že navedli. Čas ni dopuščal tudi kakršnihkoli drugačnih stikov bojujoče se Slovenije z zunanjim svetom. Zato o kakršnihkoli medsebojnih vplivih ne moremo govoriti. Zato ne moremo oporekati izvirnosti Zupanovi črtici.

(Nadaljevanje)

V Sovjetski zvezi opažamo že vrsto let nazaj, kako se nekako vzporedno razvijata pravzaprav dve različni književnosti, čeprav obe pisani predvsem v ruskem jeziku in namenjeni sovjetskemu bralcem. Eno bi lahko imenovali »uradno«, saj prinaša dela avtorjev, ki so v skladu s programskimi in ideološkimi smernicami, začrtanimi na partijskih kongresih in kongresih Zveze pisateljev. Pomembnejše ustvarjalce je sicer med njimi mogoče naštetih skoraj na prste, vendar izhajajo njihove knjige nemoteno, z uradnim blagoslovom, v velikih nakladah in jih z večjim ali manjšim uspehom tudi prodajajo. V drugo skupino pisateljev pa sodijo tisti, katerih dela sicer tudi izhajajo v ruščini (tudi za sovjetskega bralca), vendar ne doma v SZ, marveč na Zahodu, v Italiji, Franciji, ZR Nemčiji, Veliki Britaniji, ZDA, Kanadi in drugod, predvsem s posredovanjem ruskih emigrantov kot tako imenovani »tamizdat«, oziroma jih prebirajo tudi doma, v rokopisih ali ciklostilno razmnoženih (včasih tudi spremenjenih ali celo ponarejenih) verzijah, kot tako imenovani »samizdat«. Vrste teh književnikov, ki zaradi takšnih ali drugačnih razlogov niso našli milosti v očeh cenzure, so iz leta v leto številnejše. Mednje sodijo poleg nobelovca Solženicina, s katerim je ta problem pravzaprav postal znan tudi širši javnosti, še Anatolij Kuznecov, Aleksander Bek, Mihail Bulgakov, brata Strugackij, Nadežda Mendeljštam, Jevgenija Ginzburg in še številni zanimivi literati iz domala vseh predelov Sovjetske zveze.

Za to skrito »tamizdatovsko« ali »samizdatovsko« književnost, ki prinaša ne le šokantna in provokativna, marveč predvsem objektivno kvalitetna literarna dela — romane, novele, satire in memoare — velja v zadnjih letih tudi pri nas večje zanimanje. O tem priča že štiri ali pet prevedenih

Solženicinovih knjig in še sveža izdaja »Babjega Jara« Anatolija Kuznecova. Vse te knjige razkrivajo bolj ali manj argumentirano — zlasti seveda glede na lastne izkušnje — drugo, umetno prikrivano in zato manj znano plat nekaterih notranjepolitičnih dogajanj, ki so predvsem v polpreteklem obdobju za časa Stalina pretresali Sovjetsko zvezo in v temeljih omajali zaupanje milijonov prej slepih občudovalcev nove družbene ureditve. In ker so odmevi teh globokih pretresov nemalokdaj segli tudi do nas in so vrtinci pogoltnili tudi veliko naših ljudi, je razumljivo, da si je tovrstna literatura našla številne vnete bralce tudi v Jugoslaviji.

S pričujočo pretresljivo knjigo spominov Jevgenije Ginzburgove spoznavamo torej še tretjega avtorja iz v začetku predstavljenega kroga sodobnih sovjetskih književnikov, ki jim še ni uspelo stopiti pred domače bralce po uradni, »regularni« poti. Glede Ginzburgove pa prevladuje še mnenje, da je svojo priložnost zamudila le za hip. Kajti ta njena knjiga je bila ob valu destalinizacije, ki se je pričel z nastopom Hruščeva, že skoraj pripravljena za tisk. Kljub temu pa se je izid zaradi različnih birokratskih in administrativnih ovir toliko zavlekel, da po padcu Hruščeva pisateljica nanj ni več mogla računati. Ker pa se je o njej in o tem njenem delu, ki mu je dala podnaslov »kronika kulta osebnosti« že marsikaj vedelo in govorilo, je po običajnih kanalih »tamizdata« priromalo na Zahod in doživelo do zdaj že več prevodov in ponatisov.

Pisateljica teh spominov, ruska komunistka, intelektualka in bivša predavateljica na univerzi v Kazanu, je bila žena visokega kazanskega partijskega funkcionarja, ki je kmalu za njo tudi sam postal žrtev množičnih čistk. Njeni spomini se pričenjajo prav s tem obdobjem, ko so se začele malo

pred izbruhom druge svetovne vojne — kakor po nekem natančnem in vnaprej pripravljem načrtu — vrstiti po vsej Sovjetski zvezi skrivnostne in nerazumljive aretacije. Med prvimi se je v Kazanu kot intelektualka znašla med temi mlinskimi kamni tudi Ginzburgova. Brez krivde kriva se je po insceniranem »procesu«, kjer so padale izmišljene obtožbe sodelovanja s trockisti, nacionalisti, liberalisti, teroristi, imperialističnimi agenti in drugimi »sovražniki ljudstva«, znašla s tisoči in deset tisoči sotrpinov na trnovi poti preganjanih in brezpravnih »sovražnih elementov«. Iz enega zapora so jo pahnili v drugega, kjer jo je po dveh letih najstrožjega jetniškega režima doletela »pomilostitev«: kot »specialni tovor« so jo z mnogimi »sokrivci« poslali s transportom v Sibirijo.

Tam, v zamrzjeni Kolimi, v snegu in z životarjenjem pri -40°C pa se njeni spomini (vsaj v pričujoči redakciji) iznenada končajo, da bralec, žal, ne more zvedeti nič več o pisateljčini usodi po Stalinovi smrti, oziroma o usodi njene družine, ki zanjo le med vrsticami zvmemo, da je bila tragična.

Sama Ginzburgova označuje svoje pisanje kot kroniko kulta osebnosti, hkrati pa se venomer sprašuje, kako je to, kar se je dogajalo pod Stalinom, sploh bilo mogoče. Zato se seveda ne more izogniti iskanju odgovora na to ključno vprašanje. Vendar pa je ta odgovor spričo vsega, kar je doživela in na srečo tudi preživela, le nekoliko nepričakovan. Kljub vsemu se namreč ne postavlja na piedestal moralno neoporečnega razsodnika, ki dobro ve, kolikšna in kakšna

je čigava krivda. Prepričana je, da je bilo to obdobje z milijoni nedolžnih žrtev vendarle samo obdobje globoke in tragične krize sicer pravičnega in naprednega sistema, ki mora, ne glede na občasne zablode, najti pot v svetlejšo prihodnost. Da je za vse vrednote in ideale, ki se jim sama ni odrekla niti v trenutkih največje preizkušnje, ko je pisala Strah, Glad in Smrt z velikimi začetnicami, bilo vredno trpeti, če naj bi ostali to neomadeževani cilji tudi prihajajočim rodovom.

Vsekakor vzbuja takšno zvesto in predano stališče avtorice, ki je morala zaradi osebnih ambicij ali tudi bolesten blodenj nekaterih posameznikov žrtvovati osemnajst najlepših in najbolj plodnih let življenja, globoko spoštovanje. Vendar pa to še zdaleč ni edini razlog, zaradi katerega bi bilo vredno jemati v roke to njeno knjigo, jo prebirati in se zamisliti ob anomalijah in deformacijah, ki se v različnih obdobjih in okoliščinah ter na različnih koncih sveta, vedno znova pojavljajo v glavah posameznikov ali manjših, od oblasti pijanih ali omračenih, skupin ljudi. Kajti vse, na zunaj še tako zverinsko in nečloveško, izvira v zadnji konsekvenci od človeka!

Knjigo (s skoraj vsemi verzji vred), ki nosi naslov »Podvojite stražo« po enem izmed verzov znamenite Jevtušenkove poeme Stalinovi nasledniki (In jaz se obračam na vlado našo s prošnjo: podvojite, potrojite ob tej palači stražo, da Stalin ne vstane in s Stalinom — kar je preteklo...) je prevedel Milan Apih, izdal jo je zavod Borec, opremila pa Metka Krašovec.

James Dean Sanderson: Sovražniku za hrbtom

Iztok Ilich

O doslej najbolj množičnem prelivanju krvi, polnem grozodejstev in junaštev, srečnih in nesrečnih okoliščin, porazov in zmag, o domala šest let trajajočem obdobju, ki bo ostalo v zgodovini naše »civilizacije« zapisano kot druga svetovna vojna, je bila doslej napisana že nepregledna vrsta knjig. Od statističnih podatkov polnih znanstvenih pregledov, učbenikov in drugih »objektivnih« prikazov do spominov vojskovodij in državnikov, reportažnih zapisov in drugih bolj ali manj subjektivno obarvanih obravnav. In še vsaj toliko knjig bo po vsej verjetnosti nastalo tudi še v prihajajočih letih in desetletjih.

Sčasoma bodo tako do najmanjših podrobnosti obdelana vsa poglavja tega velikega spopada, bo opisana in orisana sle-

herna bitka in bodo postale znane tudi še preostale zakulisne politične odločitve, ki so imele takšne ali drugačne posledice. Verjetno pa v vsej tej poplavi čtiva tudi v prihodnje ne bo odmerjenega zadosti prostora akcijam posameznikov ali manjših skupin neustrašnih ljudi (z obeh v vojno zapletenih strani — če seveda izvzamemo nekatere najbolj znane vohunske organizacije), katerih deležu je bilo v okviru množičnih vojaških operacij, kljub velikemu pomenu, če so seveda uspele, skoraj v vseh primerih posvečeno veliko premalo pozornosti.

Tako pomeni tudi pričujoči, skoraj reportažni zapis Jamesa Deana Sandersona z naslovom Sovražniku za hrbtom pravzaprav le eno izmed razmeroma maloštevilnih (ne le v slovenščino prevedenih) podobnih do-

kumentarnih del, posvečenih izjemnim podvigom nekaj izrednih posameznikov, ki so, s tem ko so tvegali — in nemalokdaj tudi izgubili — svojo glavo, opravili naloge, ki bi jim sicer nemara ne bilo kos tudi več sto ali tisoč vojakov. Opraviti imamo namreč z desetimi zanimivimi in skoraj neverjetnimi epizodami iz različnih obdobj zadnje vojne in iz različnih bojišč, med katerimi nekatere sicer že poznamo tudi po bolj ali manj tendencioznih filmskih obdelavah, a morejo zaživetiti dovolj prepričljivo in argumentirano življenje šele v pisani besedi.

V prvem poglavju oživlja Sanderson izredno tvegano akcijo angleških komandosov, ki so se vtihotapili globoko v nemško zaledje na severnoafriškem bojišču, da bi z nenadnim napadom zajeli ali ubili slavnega maršala Rommla in njegov štab, ki je prav tedaj najbolj neusmiljeno pritiskal na britansko armado. Toda kljub temu, da so se Angleži z velikimi žrtvami — saj sta ta napad preživela le dva komandosa — sicer prebili do nemškega poveljstva, svojega namena vendarle niso dosegli — in to iz preprostega in nepredvidenega razloga: Rommla tedaj ni bilo v Afriki. Druga zgodba govori o uspehi akciji — in sicer uspeli za Italijane, ki so se tedaj še borili na strani Osi, oziroma o hudem udarcu, ki ga je peščica pogumnih podmorničarjev, s tem ko je potopila obe največji ladji, zadala sicer nepremagljivi angleški floti, varno zasidrani v aleksandrijski luki. V tretjem poglavju z naslovom »... in zidovi so se rušili« beremo o nenavadni akciji francoskega odporniškega gibanja, ki mu je s pomočjo britanskega letalstva uspelo zadnji hip rešiti večji del v amienški kaznilnici na smrt obsojenih tovarišev. Četrty razdelek opisuje izreden podvig angleških komandosov, ki so se na krhkih kanujih vtihotapili v Bordeaux in potopili vrsto z dragocenim tovorom naloženih nacističnih ladij. Peto poglavje govori o usodnih posledicah strela nekega nizozemskega vojaka, ki je nevarno ranil nemškega generala Studenta, za kar je ukazal pobes-

neli Hitler do tal zbombardirati središče Rotterdamu.

Šesta epizoda sicer ne sodi docela v okvir pričujoče knjige, saj ne govori o komandosih, marveč o velikem nemškem letalskem asu Marseillu in o nekaterih izmed njegovih številnih letalskih zmag, a je kljub temu izredno zanimiva. V sedmem poglavju se srečamo s podrobnim opisom komaj verjetnih dogodivščin, ki so spremljale na poti skupino norveških rodoljubov in britanskih komandosov, ki so se skozi snežne zamete prebili do tovarne Norsk Hydro, jo uničili ter s tem Nemcem preprečili, da bi dobili v roke zadostne količine tako imenovane težke vode, nujno potrebne surovine za izdelavo atomske bombe. Osmo zgodba opisuje vratolomne podvige ameriškega pustolovca Walterja Cushinga, ki je na Filipinih v času japonske okupacije vse do smrti vodil vrsto uspeših partizanskih akcij, ki so pognale okupatorjem v kosti nemalo strahu. Deveto poglavje razkriva ozadje sicer bolj malo znane akcije posadk britanskih žepnih podmornic, s katerimi je nekaj pogumnih mož udarilo po dobro zavarovanih Japoncih sredi Singapura, ki so ga tedaj držali v rokah, in jim sredi belega dne potopilo mogočno vojno ladjo, ki bi jih utegnila ovirati pri načrtovanem izkrcanju. Zadnje, najdaljše poglavje pa je posvečeno komaj verjetnim podvigom nekoliko čudaškega kozmopolita, ki se ga je oprijelo ime major Popski, in mu je z le nekaj prekaljenimi borci ničkolikokrat uspelo prelisčiti in premagati sto in večkrat močnejše sovražne enote. Prigode majorja Popskija so bile v resnici komaj verjetne in so postale že legendarne, čeprav je dal njihov junak o teh podvigih le nekaj skromnih pripomb, kot na primer: »Tovarišu smo seveda pomagali v težavah, k srcu smo si jemali naše dolžnosti, pazili smo na naše ljudi, radi smo imeli sovražnike (kot svoje ujetnike) in svoja življenja smo darovali brez hrupa...« Sandersonovo knjigo je izdal zavod Borec, prevedel pa jo je Jože Prešeren.

John Deane Potter: Pacifiški admiral

Iztok Ilich

Pričujoča knjiga sodobnega ameriškega publicista in pisatelja je življenjepis znamenitega japonskega admirala Isoroka Jamamota. Jamamoto je bil po legendarnem admiralu Togu, ki je v sloviti bitki pri Cušimi uničujoče potolkel rusko ladjevje, vsekakor največji pomorski vojskovodja, kolikor jih je bilo rojenih na Japonskem, pa tudi eden največjih med velikimi, ko-

likor so jih dale druge pomorske velesile. Bil je izvrsten strateg in pogumen inovator, oče vojskovanja z letalonosilkami, ki je Američanom prizadejal toliko gorja, da so se ga vsaj tako bali, kakor so ga sovražili.

Svojo knjigo o Jamamotu in najpomembnejših mejnikih v njegovem življenju je John Deane Potter razdelil v tri dele: Nekega decembrskega jutra, Nekega dne v

juniju in Nekega aprilskega jutra, dodal pa jim je še pripis z zahvalami in še nekaterimi biografskimi oziroma bibliografskimi podatki.

Z najpomembnejšimi podatki o admiralom otroštvu, o letih šolanja na mornariški akademiji ter o Jamamotovi diplomatski karieri je pisatelj dokaj na hitro opravil že v prvem delu. Hkrati pa se je v tem razdelku tudi že na široko razpisal o podrobnostih napada na ameriško havajsko oporišče Pearl Harbor, za katerega je dal pobudo in pozneje tudi sodeloval pri pripravljanju načrtov sam Jamamoto. Ta nenadni napad, ki kljub temu, da je v celoti uspel, ni dosegel pravega namena — uničenju so se namreč izmaknile vse ameriške letalonosilke —, je pomenil začetek dolge, krvave in neizprosne vojne, ki se je za Japonsko končala z uničujočima napadoma na Hirošimo in Nagasaki, več kot povračilom za razdejanje Pearl Harborja.

V drugem delu opisuje Potter strahovite spopade, ko sta se v doslej najmogočnejših bitkah na morju spoprijeli ladjevji obeh vojskujočih se strani. Najprej so se predvsem ameriški in na drugi strani japonski piloti udarili na življenje in smrt v bitki v Koralnem morju, nato blizu midwayskih otokov in nazadnje še večkrat okoli otoka Guadalcanal. V teh neizprosnih bojih je bila plima japonskega napredovanja z velikimi žrtvami zaustavljena. Hkrati pa so pomenili ti porazi tudi že začetek konca Jamamotovih daljnosežnih strateških načrtov. Pravzaprav je le nekaj naključij tako rekoč čez noč preokrenilo vojno srečo in zapечатilo usodo Japonske.

Tretji, najkrajši del te Potterjeve knjige je posvečen natančnejšemu opisovanju prvih členov v verigi porazov, ki je od Guadalcanala neustavljivo pripeljala do vojaškega zloma dežele vzhajajočega sonca. Zaključno poglavje tega tretjega dela pa govori o podrobnostih nenadnega zračnega napada, v katerem so ameriška lovska letala na pomlad leta 1944 prestregla Jamamotovo letalo in z

njim vred po kratkem boju sestrelila tudi velikega japonskega admirala.

Pisec razkriva v svoji knjigi številne doslej malo ali sploh še ne znane podrobnosti o poteku nekaterih najpomembnejših vojaških operacij na tihomorskem bojišču med zadnjo vojno. Glede na obsežen bibliografski pregled, ki ga najdemo ob koncu knjige, je očitno, da se je Potter svojega dela lotil kar se da temeljito. Zanimivo pa je tudi marsikaj, kar je odkril v zvezi z Jamamotom samim. Še najzanimivejši sta v tem pogledu bržkone dve admiralovi pesmi, ki sta nastali v trenutku največjega zmagooslavja oziroma tik pred koncem Jamamotove poti, in ju je Potter tudi vključil v dodatek k svojemu delu. V prvi Jamamoto na primer pravi: »Kaj si mislijo ljudje? / Meni nič mar / in se tudi ne menim za svoje življenje, / saj sem meč / svojega cesarja«, medtem ko v drugi že lahko čutimo grenko slutnjo bližajoče se smrti: »Še zmeraj sem meč / svojega cesarja, // ne maram v nožnico, / dokler ne padem«.

Knjiga Pacifiški admiral obeta torej nemalo zanimivega branja. Za naše bralce jo je izdala mariborska založba Obzorja, opremil jo je Matjaž Vidic, prevedel pa Janko Moder. In prav pri nenavadno malomarnem prevodu (ali tudi natisu?!) se velja naposled še nekoliko pomuditi.

Ne gre toliko za novo terminologijo, s katero skuša Moder nadomestiti posamezna sicer že bolj ali manj ustaljena imena za ladje in letala, kot na primer: rušivka namesto rušilec, minolovka namesto minolovec itn. (potrdil ali ovrgel jih bo šele čas), marveč predvsem za obilico drobnih napak, pomot in nedoslednosti. Prav tako bi bilo mogoče opustiti vsaj čevlje in palce ter jih nadomestiti z našimi metri in milimetri (predvsem pri kalibrnih topov), sproti (pravilno!) preračunavati funte v kilograme itn.

Vse te bolj ali manj opazne malenkosti knjigi gotovo niso v prid, saj lahko bralca vse prevečkrat zmotijo in mu celo vzamejo veselje do branja. Namen knjige — katekole — pa prav gotovo ni v tem!

Kristina Brenkova: Kruh upanja

Janko Poljanec

Pisateljico Kristino Brenkovo poznamo predvsem kot avtorico vrste domiselnih in priljubljenih pripovednih del za otroke. Za eno izmed zadnjih, »Deklico Delfino in lisico Zvitorepko«, je letos spomladi dobila tudi pomembno priznanje, Levstikovo nagrado. Hkrati je Brenkova tudi veliko prevajala — spet predvsem za mlajše bralce, ki je

zanje dobrih dvajset let skrbela tudi kot prizadevna urednica.

Tudi najnovejše pripovedno delo Kristine Brenkove je dokaj nenavadno in izvirno zasnovano. Vendar pa »Kruh upanja«, za razliko od večjega dela njenih prejšnjih knjig in knjižic, ni namenjen najmlajšim, čeravno tudi ne samo starejšim bralcem.

To njeno delo je posvečeno enemu izmed največjih ustvarjalcev v naši novejši književnosti, Prežihovemu Vorancu ob osemdesetletnici njegovega rojstva, ki smo jo slavili letos.

Čeprav ta knjiga potemtakem izhaja hkrati tudi trinajst let po pisateljevi prežgodnji smrti, govori predvsem o življenju. In sicer o življenju v posebnih okoliščinah, ki so nastale s prihodom okupacijskih čet, in ko so se ljudje skozi vsa dolga leta hranili s »kruhom upanja«.

Vse od tistega usodnega aprilskega dne v letu 1941 pa tja do zadnjih dni v letu 1942 je bila Brenkova namreč Prežihova kurirka in spremljevalka. Pomagala mu je pri pripravljanju pomembnih ilegalnih zmenkov, hodila z njim po teh skritih potih, mu prinašala literaturo, hrano in novice, ter se s pisateljem ves čas seveda tudi veliko pogovarjala.

V tej knjižici zdaj naša pisateljica obuja spomine na to, dobro leto in pol trajajoče obdobje, ki je bilo, čeprav je v mestu, z vseh strani obdanem z bodečo žico in bun-

kerji, na vsakem koraku prežala smrtna nevarnost, polno tudi dragocenih spoznanj in izkušenj. Hkrati pa s svojim pisanjem tudi izpričuje, da se v bližini tako velikega moža ni bilo težko marsičesa naučiti.

Svoje spomine, prepletene z dnevniki mi zapiski, avtobiografskimi reminiscencami in z zanimivimi razmišljanji o življenju, o umetnosti, o prihodnosti po osvoboditvi in še o marsičem, je Brenkova v tej drobni knjižici nanizala v devetnajstih kratkih poglavjih. Seveda lahko med živo napisanimi vrsticami odkrijemo tudi veliko prvokrat objavljenih podrobnosti o Prežihu, ki je bil pisateljici očitno zelo naklonjen, saj ji je zaupal marsikatero izmed svojih dragocenih misli in idej. Med drugim pa ji je zapustil tudi rokopis znamenitih »Solzic«.

To prepričljivo in toplo napisano knjižico Kristine Brenkove je za naše bralce izdala založba Partizanska knjiga v Ljubljani. Razmeroma obsežno spremno besedo k pisateljičinim pričevanjem je napisal Drago Druškovič, medtem ko je opremo za knjižico zasnoval Pavle Učakar.

Knjiga o etičnomoralnih vrednotah

Črtomir Šinkovec

Slovenci imamo dokaj pičlo literaturo o etičnomoralnih vrednotah v času narodnoosvobodilnega boja. V glavnem se je s to temo ukvarjal le dr. Jože Potrč, ki je pri nas skoraj prvi in edini, ki je na marksističnih osnovah utemeljeval socialistično etiko. Zajeten izbor njegovih del s tega območja, izbor člankov, razmišljanj, polemičnih spisov, glos in razprav o etiki in morali je pred časom izšel v mariborski založbi Obzorja. Kako potrebna je taka knjiga najbolj izpričuje to, da je bila v zelo kratkem času razprodana.

Drugače je to pri Srbih, saj je znani pisec in profesor filozofije Milan M. Miladinović svoje plodno pero posvetil skoraj izključno temu vprašanju. Doslej je izdal na to temo več knjig, še več pa je objavil razprav in člankov v raznih listih in revijah. Kaže, da je Miladinović domala vso svojo ustvarjalnost posvetil vprašanju etike in morale v času narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije. Seveda s posebnim namenom: da bi jih uveljavljala v svojem življenju tudi sodobna družba, ki se je tako izrazito prepustila samopašnim in potrošniškim tokovom.

V tem sestavku bi hotel slovenske bralce opozoriti predvsem na Miladinovićevo knjigo

Moralna svojstva komunistov v revoluciji, ki je pred časom izšla v Beogradu.

V knjigi, ki obsega nad 400 strani, se je avtor dotaknil vseh elementov etičnomoralnih vprašanj naše revolucije. Podrobno je analiziral osebne vrednote komunistov, ki so z izredno sugestivno močjo postale skupne, v veliki meri kolektivne lastnosti, brez katerih osvobodilni boj in socialistična revolucija ne bi mogla izvesti, pod vodstvom KPJ, svoje velike družbenopreobrazbene vloge, ne bi imela zadostne opore za zmago in osvoboditev. Avtor je svoje delo gradil na bogatem dokaznem, dokumentarnem gradivu, ki ga je skrbno preučil, tako, da zgolj ne navaja, temveč z njim potrjuje izsledke in pričevanja.

Splošne skupne lastnosti komunistov in revolucionarjev je avtor razčlenil skozi štiri osnovne elemente etike revolucije, ki so: revolucionarnost, bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov in narodnosti ter jugoslovanski socialistični patriotizem. Ti elementi pa so bili hkrati osnova KPJ v njenem nesebičnem delu in angažiranju komunistov.

Največ strani je avtor v svojem znanstvenem delu posvetil analizi etičnomoralnih osebnih lastnosti komunistov. Te lastnosti so: poštenje, skromnost, pravičnost, resnico-

ljubnost, iskrenost, skladnost med besedami in dejanji, predanost, humanost, hrabrost, pogum, revolucionarni optimizem in prepričanje v zmago, odgovornost, tovarištvo, smisel za skupnost, solidarnost, discipliniranost, samoiniciativnost, vztrajnost in doslednost. (Kako lepe lastnosti tudi za današnje komuniste!). V vseh teh lastnostih se namreč tudi pogojuje vloga KPJ, ne glede na delne vplive kulturnih, zgodovinskih, ekonomskih in socialnih razmer, v katerih so komunisti živeli, se borili in uresničevali idejno pot socialistične revolucije.

Na tem mestu je preskopo odmerjen prostor, da bi lahko vsestransko ocenili to pomembno Miladinovićevo delo. Lahko pa rečemo, da je avtor izredno prizadevno zbral in uporabil številne viire in bogato dokumentarno gradivo iz medvojnega in novejšega obdobja. Zavaljo tega je to delo pomemben prispevek na temo etike in morale v NOB in revoluciji, pa tudi prispevek k jugoslovanski znanstveni misli, v kateri bodo mlajše generacije našle mnogo zlatih zrn za lastno oplajanje na pridobitvah NOB in socialistične revolucije.

Prejeli smo v oceno

Srečko VILHAR — Albert KLUN: *Primorci in Istrani od pregnanstva do prekomorskih brigad*. Opremil akad. slikar Vladimir Lakovič. Izdala Partizanska knjiga. V Ljubljani, junija 1973.

Stefanija RAVNIKAR-PODBEVŠEK: *Sveti Urh*. Slovenski tekst so prevedli: v srbohrvaščino dr. Milan Rakočević, v ruščino Katja Staroskolski, v francoščino Viktor Jesenik, v angleščino Barbara Parzer-Vitorović, v nemščino Wilhelm Heiliger in v italijanščino dr. Branko Vrčon. Tehnično uredila Jelka Rijavec. Izdala in založila Partizanska knjiga v sodelovanju s skupščino občine Moste-Ljubljana. Ljubljana 1973.

Kristina BRENKOVA: *Kruh upanja*. Opremil Pavle Učakar. Spremno besedo na-

pisal Drago Druškovič. Izdala Partizanska knjiga. V Ljubljani, avgusta 1973.

Milan KUMAR: *Kovane mreže*. Spremna beseda Janez Mesesnel. Prevedli slovensko besedilo: dr. Milan Rakočević (srbohrvaščina), dr. Mirko Jurak (angleščina), prof. Wilhelm Heiliger (nemščina), prof. Katja Šturm (italijanščina), Katja Staroskolski (ruščina). Izdala in založila Partizanska knjiga s pomočjo Jugoslovanske avtorske agencije ob letu knjige 1972. Ljubljana 1973.

Branko ŽUŽEK: *Kruh moje matere*. Črtice. Knjižnica Sinjega galeba 167. knjiga. Besedo o pisatelju in njegovem delu napisal Iztok Ilich. Opremil Tomaž Kržišnik. Tehnično uredila Dunja Furlani. Ljubljana 1973.

V prejšnji številki ni bila priložena križanka, zato bomo sprejemali rešitve do 20. oktobra.